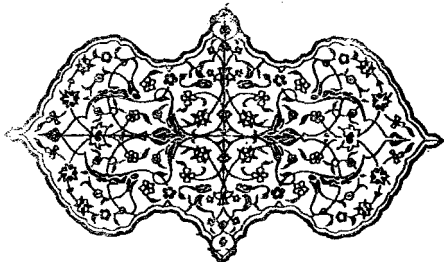

Абу
Шохирхожа
Самаркандий

Самария

**Форсчадан Абдулмўмин Сатторий тар-
жимаси. Масъул муҳаррир академик
САДРИДДИН АЙНИЙ ва тарих фанла-
ри кандидати Б. А. Аҳмедов. Нашрга
тайёрловчилар: тарих фанлари кан-
дидатлари Б. Аҳмедов, А. Жувонмар-
диев. Кўрсаткичларни М. Хўжаева
тузган.**

АБУ ТОҲИРХОЖА ВА УНИНГ «САМАРИЯ» АСАРИ ҲАҚИДА

Самарқанд ва унинг кўҳна тарихи ҳақида айрим, алоҳида асарлар ёзилганлиги маълум. Лекин, улар бизгача тўла етиб келмаган, баъзиларининг эса номларига сақланган, холос. Булардан бири Абул-Аббос Жаъфар ибн Муҳаммад ал-Мустафариш ал-Мустафийнинг (402) 1011-12 йилли вафот этган) «Таворихи Самарқанд» (Самарқанд тарихи) асаридир. Ушбу асар Самарқанднинг ибтидоий замонлардан то X асргача бўлган тарихи, унинг осори атиқлари, шунингдек Насаф (Қариш) ва Кеш (Шаҳрисабз) вилоятларининг тарихини ўз ичига олган.¹ Самарқанд тарихига бағишланган, ammo бизгача фақат номигина етиб келган асарлардан яна бирини Абу Саъид Абдураҳмон ибн Муҳаммад ал-Идрисий (405) 1015 й. вафот этган. У «Китоб ал-камол ли-маърифат ар-рижол» («Номдор» кишиларни танитувчи муфассал китоб)² номи асардир. Самарқандлик олим Нажмуддин Абу Ҳафс Умар ибн Муҳаммад ан-Насафий ас-Самарқандий (537) 1143 й. вафот этган) юқоридаги асарнинг давомини ёзиб, уни «Китоб ал-қанд фи тарихи Самарқанд» («Самарқанд тарихига оид қанд китоб») деб атади. Ан-Насафийнинг бу асари ҳам сақланмаган. Лекин унинг қисқартириб ёзилган нусхаси бизгача етиб келган. Булардан бири «Қандияий хурд» («Кичик Қандия») номи билан машҳур бўлиб, Ан-Насафийнинг шогирди Абулфозл Муҳаммад ибн Абдулмалик ибн Абдулмалик ибн Ҳайдар ас-Самарқандийнинг (XII аср) қаламига мансубдир. Иккинчи нусха эса жуда ҳам қисқа бўлиб, «Қанддар таърифи Самарқанд» («Самарқандни таърифловчи қанд [китоб]») деб аталади. Асарнинг муаллифи маълум эмас. Ҳар икки асарнинг нусхалари жаҳоннинг кўпгина қўлёзмалар жамғармасида, шунингдек Ленинград ва Тошкентдаги Ўзбекистон ССЖ Фанлар Академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик илмгоҳида сақланмоқда.³

Шундай қилиб, бу асарлар биринчидан, Самарқанднинг кўпи билан XII асргача бўлган тарихини ўз ичига олган. Иккинчидан эса, тўла тарзди бизгача етиб келмаган. Кўҳна шаҳар эса ўз тарихини бундан кейин ҳам давом эттириши ва Чингизхон ҳуружи (1220-22) натижасида юз берган харобаликларни мустасно қилганда, тараққий қилди, юксaldi. Самарқанд, айниқса, Амир Темур (1370-1405) ва Мирзо Улуғбек (1409-1449) замонида беқиёс ривожланди, гуллаб-яшнади. Аштархонийлар ҳукмронлигининг сўнгги йилларида, айниқса XVIII асрнинг 30-40 йилларида, ўзаро феодал курашларнинг авжга минishi ва Эрон ҳукмдори Нодиршоҳнинг (1736-1747) ҳуружи оқибатида яна вайрон бўлиб, тушкунликка юз тутди. Кўриб турибсизки, фақат араблар истилосидан (VIII аср бошларида) кейин шаҳар бир неча бор бузилиб, яна ўз қаддини ростлади. Бу орада, шубҳасиз, шаҳарнинг қиёфаси бир неча бор ўзгарди ва бу хусусдаги маълумотлар, айниқса, шаҳарнинг XIX аср иккинчи ярмидаги қиёфаси қандай эканлигини фақат Абу Тоҳирхожанинг «Самария» асари туфайлигина билиш мумкин.

¹ Қотиби Чалабий. Китоб-и кашф аз-зунун ан-асоми ал-кутуби ва-л-фунун, Истамбул (1310) 1892, 226-саҳифа. Бундан буён «Кашф аз-зунун».

² Асарнинг яна бир номи «Китоб ал-қанд фи маърифати уламоин Самарқанд» (Самарқанд уламоларининг маърифати ҳақида қанд китоб) бўлиб, у араб тилида ёзилган (қаранг: СВР УзССР, т. VIII, Ташкент, 1967, стр. 64.)

³ Асарнинг бошқа номи «Мунтакаб ал-Қандия» деб аталади (Кашф аз-зунун, 226-саҳифа).

⁴ СВА АН УзССР, т. VIII, стр. 64.

⁵ Н. Д. Миклухо-Маклай, Описание таджикских и персидских рукописей Института востоковедения, I, стр. 15; СВР АН УзССР, т. I, Ташкент, 1952, стр. 302.

«Самария» ва унинг муаллифи ҳақида сўз бошлашдан аввал шунини ҳам айтиш керакки, бу асар кўндан бери кенг илмий жамоатчиликнинг диққатини ўзига тортиб келмоқда. Асар ўтган асрнинг сўнги чорагида машҳур шарҳшунос олим В. Л. Вяткин томонидан биринчи марта рус тилига таржима қилиниб, 1898 йилда Самарқандда чоп қилинди.⁶ Орадан кўп ўтмай (1904) Санкт-Петербургда «Самария»нинг форс-тожикча танқидий матни ҳам босилиб чиқди. Бу мушкул, лекин фойдали иш атоқли рус шарҳшунос олими Н. И. Веселовский томонидан асарнинг кўҳна қўлёзма нусхалари асосида бажарилиди.⁷ Н. И. Веселовский «Самария»нинг мазкур нашрига Туркистон генерал-губернатори К. П. Кауфманнинг амури билан 1878 йилнинг август ойида портлатиб юборилган Нуриддин Басир (Қутби чаҳордахўм номи билан машҳур) мазорининг фотонусхаси ва лойиҳасини ҳамда мазорга вақф қилинган ер-сув ва мулк ҳақидаги вақфномани ҳам илова қилди.

Асар муаллифи ҳақида жуда кам маълумотга эгамиз. Узи келтирган маълумотларга кўра, у Самарқанд қозиси Абу Саъид ибн Абдулҳайининг ўғлидир. Абу Тоҳирхожанинг отаси ҳам, бобоси мавлоно Мир Абдулхай ҳам ўқимишли ва замонасининг фозил кишилари бўлган. Мавлоно Мир Абдулхай (1169) 1755- (1243)1827) Самарқандда 40 йл қозийи калонлик мансабида турган ва шу билан бир қаторда бирталай илмий асарлар ёзган. «Ҳавоши Шофий бар шарҳи байзовий», «Саҳиҳи Бухорий»нинг форсийча шарҳи», «Забури Довуднинг форсийча таржимаси», «Ахлоқи Баҳодирхоний», «Ҳидоя шарҳининг шарҳи» шулар жумласидандир. Муаллифнинг отаси мавлоно Абу Саъидхожа (ҳ. 1265 й. шаввол ойининг 16-сида (1849 й. 23-августда вафот этган) ҳам ўқимишли ва кенг маълумотли киши бўлиб, илмнинг «Фиқҳ» (мусулмон қонунчилиги) ва калом (диний ақоидларни исботловчи илм) соҳаларида асарлар битган Абу Тоҳирхожа эса XIX асрнинг 40-йилларида муфтийлик лавозимида бўлиб, кейинчи Қарманда раислик мансабида (Айний сўзбошисидаги 1-изоҳга қаранг) туриб, 1874 йилда вафот этган.

«Самария» ўн бир боб, муқаддим ва хотимадан иборат бўлиб, Самарқанднинг бунёд этилиш тарихи, шаҳарнинг «Самарқанд» деб аталиши сабаблари, жўғрофий ҳолати, об-ҳавоси ва XIX асрнинг учинчи чорагида қадар сақланиб қолган осори атиқалари, шунингдек, масжид ва мадрасалар, кўшклар ва мазорлар ҳақида маълумот беради. Бундан ташқари, асарда машҳур тарихий шахсларнинг ҳаётига оид ахборотлар ҳам кўп. Мисол тариқасида бир далилни келтирсак бўлади. Муаллиф Муҳтасиб Саййид Ошиқ мазори тавсифи қисмида Мирзо Улуғбек ҳаётига оид қизиқ ҳикоятни келтиради: «Саййид Ошиқ Самарқандда Улуғбек мирзо замонида ваъз айтмоқ билан шуғулланар эди. Айтадиларки, бир кун Саййид (Ошиқ) Мирзо Улуғбек олдида жуда қаттиқ тил билан ваъз айтди. Улуғбек Мирзо: «Э, Саййид! Мен ёмонроқми, Фиръавн?» деб сўради. Саййид: «Фиръавн», деб жавоб берди. Мирзо яна: «Сиз яхшироқмисиз ё Мусо?» деганда, Саййид: «Мусо» деб жавоб қайтарди. Сўнгра Улуғбек мирзо айтди: «Тангри Мусога яратилмишларнинг энг ёмони бўлган Фиръавнни тўғри ўйла солишга ундаганда, «Қаттиқлик билан аччиқ сўзламайди, балким юзашоқ ва чучук тил билан гапирган», деб буюрди. Энди сиз Мусодан ортиқроқ бўлмай туриб, Фиръавндан ёмонроқ бўлмаганим ҳолда, менга қаттиқ тил билан гапирасиз». Саййид бу сўзни эшитган, индаёлмасдан ҳайрон бўлиб жимиқди. «Ҳалифа Усмоннинг Қуръони» номи билан машҳур бўлган «Қуръон» нусхаси ҳақидаги маълумот ҳам эътиборга сазовордир. «Самария» муаллифи бу ҳақда

⁶ Самария. Описание древностей и мусульманских святин Самарканде Абу Тахир-Ходжи, перев. В. Л. Вяткина, СКСО, VI, Самарканд, 1898, стр. 153-259.

⁷ Самария. Сочинение Абу-Тахир-Ходжи, персидско-таджикский текст, приготовленный к печати Н. И. Веселовским. С предисловием и приложением рисунков, С.—Петербург, 1904.

хана буларни ёзган: «Самарқанда халифа Усмоннинг «Қуръони» бор.. Ушбу «Қуръон»ни Амир Темури келтириб ўз даҳмасида қўйган эди. Вилоятнинг бузуқчилик чоғида (XVIII асрда — Б.А.) ул ердан олиниб Хожа Носируддин Аҳрор мадрасасида (Мадрасайи сафедда) қўйилди». Еки мана бу мисолни ҳам олиб кўрайлик: «Абулмакорим «Мухтасари виқояга шарҳ ёзгучилардан бўлиб, Муҳаммад Шайбонийхон (Шоҳ) Будоҳ султон ўғли замонидида фикҳ илмида замонанинг биринчи олимларидан эди. Шайбонийхон ул кишидан бир қийин масала тўғрисида фатво сўраганда, ул жавоб ёзмади. Шунинг учун Шайбонийхон синовсизликдан буюриб, ул кишини арра билан шаҳид этдурди». Бундай маълумотлар асарда жуда кўп учрайдики, улар, шубҳасиз, Самарқанд ва Урта Осиё тарихи билан шуғулланувчи ва уни ўрганувчилар учун зўр қимматга эгадир.

Шу билан бирга асарда исломнинг кўзга кўринган намоёндалари ва уларнинг ҳаётига катта ўрин берилган. Буни айниқса асарнинг 9, 10 ва 11-бобларида (9-боб: «Шаҳар ва [унинг] теварагидаги қабр ва мазорларнинг аломат ва нишонлари тўғрисида»; 10-боб: «Қабр аҳллари ни зиёрат қилиши йўллари»; 11-боб: «Қабристон элидан олинатурғон ибрат ва дўстларга йеут») яққол кўриши мумкин. Шунинг учун ҳам «Самария»нинг юқоридида зикр этилган нашрларида ҳам, шунингдек, Абдулмўмин Сатторий таржимасида ҳам, 10- ва 11-боблар тушуриб қолдирилган.

Асарнинг ўзбекча таржимаси ҳақида ҳам бир-икки оғиз сўз айтиб ўтишга тўғри келади. «Самария» 1921 йили, ёш, истеъдодли ўлкашунос олим Абдулмўмин Сатторий (1925 йилнинг 23 июлида сил касали билан вафот этган) томонидан форс тилидан ўзбек тилига таржима қилинган эди.⁸ Бу таржима 1925 йили атоқли ёзувчи ва олим Садриддин Айний томонидан таҳрир қилиниб нашрга тайёрланган эди. Устод Айний Сатторий таржимасига айрим тузатишлар киритиши билан бирга, унга сўзбоши ва зарур изоҳлар ҳам ёзган. Лекин асар нашрга тайёрланганича қолиб кетган ва ЎзССР Фанлар Академияси Абу Райҳон Беруний номидаги шарқшунослик илмгоҳи қўлёзмалар жамғармасида сақланиб қолган (инв. № 600).

Албатта, асарнинг ўзбек тилига таржима қилиниши ва унинг нашрга тайёрланиши маърифий жиҳатдан зўр воқеа. Бунда Абдулмўмин Сатторий ва айниқса Садриддин Айнийнинг меҳнати таҳсинга сазовордир. Лекин, айрим мулоҳазалар билан бўлса керак, муҳаррир асарнинг айрим жойларини тушириб юборган. Булар қуйидагилар:

1. Муқаддимадан хутба ва асар муаллифи ўзи хусусида айтган ўн сатр (таржима қўлёзмаси, 1-саҳифа).

2. Кўҳак (Зарафшон) дәрёсининг «Ҳаром ком» аталиши (19-саҳифа).

3. Амир Темури қурдирган Боғи зоғон ва Боғи жаҳоннумо ҳақидаги маълумотлар (23-саҳифа).

4. «Еттинчи боб: «Шаҳар тевараги. Сифат ва хосиятлари билан машҳур ғорлар ва чуқурликлар баёнида» (33-34-саҳифа).

5. Амир Темури жомеъи (Бибиҳоним) таърифида айтилган жойлар (40-саҳифа).

6. Ана шу жомеъанинг пештоқига усталар томонидан ишлатилган санъатлар (42-саҳифа).

7. Мирзо Улуғбек мадрасасининг тавсифида айтилган гаплар (43-саҳифа).

8. Мирзо Улуғбекнинг ёши ва вафоти ҳақидаги маълумотлар (49-саҳифа).

9. Шердор мадрасаси пештоқига шер ва офтоб суритининг солиниши раъзий бир ишорат эканлиги ҳақидаги сатрлар (54-саҳифа).

⁸ Сатторий «Будда», «Кўктош», «Ғотфарий маҳалласи», «Юсуф Ҳамадоний», «Руҳобод» каби илмий мақоалалар ҳам ёзган. Бундан ташқари, баъзи маълумотларга қараганда, у Наршахийнинг (286) 899-355(955) «Бухоро тарихи» асарини ҳам ўзбек тилига таржима қилган.

10. Қусам ибн Аббос мазори ҳақидаги айрим гаплар (70-саҳифа).
 11. Шайх Абу Мансур Мотуридий ҳаётига оид ҳикоят (90-91-саҳифалар).
 12. Мавлоно Зоҳид Афкорий Самарқандий ҳаётига оид сатрлар (108-саҳифа).
 13. Самарқанд атрофида бўлган мазорлар хусусида айтилган гаплар (109-саҳифа).

14. Хожа Дониёл мазори ҳақидаги айрим сўзлар (112-саҳифа).
 15. Хожа Абди Даруннинг авлоди ҳақидаги маълумотлар (132-саҳифа).
 16. Саййид Умар Мавлоно Хожа ҳақидаги гаплар (133-саҳифа).
 17. Маҳдуми Аъзам Косоний ҳақидаги айрим маълумотлар (142-саҳифа).
 Бундан ташқари, таржимада айрим ноаниқликлар ҳам бор. Масалан, Бч-бихоним жомеъ масжидининг тавсифи қисмида Амир Темур Ҳиндистондан 91 филга турли-туман бойлик ортиб келганлиги айтилади. Н. И. Веселовский чоп эттирган матнда ҳам шу рақам келтирилган. Аслида эса мато ортиб келтирилган филлар сони 191 тадир.⁹ Таржимада Қусам ибн Аббосни «Бану Ноҳия қаб-ристонда, гор ёнида кўмдилар» дейилган. Биз фойдаланган 412 рақамли қўлёзма нусхада эса (в. 115 б.) Ғозийлар ёнига дафн этдилар» деб ёзилган. Таржимон ҳам, муҳаррир ҳам Н. И. Веселовский чоп эттирган матндан фойдаланганлар. Лекин унда йўл қўйилган камчиликлар эътиборга олинмаган. Таржимани Н. И. Веселовский матни ва «Самария»нинг қўлёзма нусхалари билан муқояса қилинганда, Н. И. Веселовский тузган матн ҳам муфассал эмаслиги аниқланди. Масалан, қуйидаги маълумотлар унга кирмай қолган:

1. Шердор мадрасасининг равоқиға шер ва офтоб суратининг солиниш сабаблари ҳақидаги гаплар (19-саҳифа).
 2. Бурҳонуддин Марғионий ва у дафн этилган ўрин ҳақидаги маълумот (36-саҳифа).

3. Хожа Аҳрор ҳаётига оид айрим сўзлар (38-саҳифа).
 4. Хожа Дониёл ва Хожа Рашидий ҳақидаги баъзи бир қимматли маълумотлар (40-саҳифа).
 5. Хожа Мухаммад Башорга оид бир-икки жумла (52-саҳифа).
 6. Абу Тоҳирхожаниннг ўзи ҳақидаги маълумот (53-саҳифа).
 7. Пирим шайх Азизон вафоти тўғрисидаги таърихлар (52-саҳифа) ва бошқалар. Ундан ташқари, Амир Темур Ҳиндистондан мато ортиб келтирган филлар сони 91 (14-саҳифа) ва Қусам ибн Аббос дафн этилган ўрин «Гор ёнида» деб ёзилган (22-саҳифа).

Биз Сатторий таржимасини қайта нашрга тайёрлашда бу камчиликларни асарнинг мавжуд, тўлароқ қўлёзмалари (масалан, 412-рақамли қўлёзма) ва Н. И. Веселовский нашри асосида бартараф этишга ҳаракат қилдик. Таржимон ёки муҳаррир тушириб қолдирган жойлар қайтадан ўғирилди ва асарга тўлатқис киритилди.

Домла Айний сўзларига қараганда Сатторий «Самария»ни қўлёзма нусха асосида ағдарган. Лекин қайси нусха эканлиги кўрсатилмаган. Таржима биринчи бор таҳрир қилинганда Айний бу асарнинг Н. И. Веселовский бостирган матндан фойдаланган. Таржимадан фойдаланишда қулайлик туғдириш учун унинг саҳифалари Н. И. Веселовский нашри асосида қўйилди.

Таржима, муҳаррирнинг сўзбошиши ва изоҳлари эски ўзбек тилида ёзилган. Биз ҳозирги замон манбашунослиги, шунингдек, ўқувчининг талабларини ҳисобга олиб, Сатторий ва Айний қўлёзмасига зарур таҳририй ўзгаришлар киритдик. Лекин Айнийдан ёдгорлик деб билиб, у ёзган сўзбошининг тили ва услубига қалам урмадик.

⁹ Абу Тоҳирхожа, «Самария», ЎзФАШИ қўлёзмаси, инв. № 412, в. 108 б.

Асарни қайта нашрга тайёрлашда берган қимматли маслаҳатлари ва кўрсатган амалий ёрдамлари учун академик Иброҳим Мўминов, тарих фанлари кандидатлари Сабоҳат Азимжонова, Асомиддин Уринбоев, филология фанлари докторлари Убайдулла Каримов, Абдулфаттоҳ Расулев, филология фанлари кандидатлари Анвар Акрамов, Исмаиулло Абдуллаев ва бошқа ўртоқларга миннатдорчилик билдираимиз.

Б. АҲМЕДОВ, А. ЖУВОНМАРДИЕВ,
Тошкент, 1969 йил, июль.

БОШЛОНҒУЧ ЙУСУНИДА БИР-ИККИ СЎЗ

Самарқанднинг табиий кўруниши, тарихий аҳволи ва эски асарларнинг баёнида бўлгон форсча «САМАРИЯ» китоби ҳижрий 1260-1265 (1844-1848) йиллари ороларида ёзилгондур. Мунинг ёзғучиси самарқандлиқ қози Абу Саъидхожанинг ўгли муфтий Абу Тоҳирхожа бўлуб, Самарқанд фазл эгаларининг кейинги бўғунларидан саналар эди.¹

Ушбу китоб ёш ёзғучиларимиздан бўлгон тарих ва осори атиқачи марҳум Абдулмўмин Сатторий томонидан 1921 йилда ўзбекчага ўгурулган ва бир бўлаги «Инқилоб» журнали орқали торқолгон бўлса ҳам қоломиси оқортурулмайн мусаввада ҳолича қолгон эди.² Ўзбекистон маориф комиссарлиги олдидаги илмий марказнинг ўзбек комитаси ушбу китобнинг аҳамиятини ўлжаб (тақдир қилиб) Сатторий мусаввадасини у ўлгандан кейин онинг ворисларидан сотиб олди ва қайта бошдан ишлаб чиқишни менга буюрди. Мен қўлумга тушган форсча босилгон «Самария» нусхаси билан Сатторий таржумасини солиштириб кўрдум, аслига мос келмаган ерларини тузатдим. Сатторий томонидан қўшилгон маълумотларни ўз имзоси билан ҳошияга кўчурдим. Сатторий таржумасида бўлуб меним қўлумдаги «Самария» да бўлмагон, лекин «Самария»нинг бошқа бирон нусхасидан олинғони биллиноб турғон маълумотларни икки ёй чизғиси (хатти қавсайн) аросида олиб ўз ерида қолдурдим. Китобнинг асл муфҳумини онглашига зарар келтурмайтурғон ерларда Сатторий услубидан бир намуна бўлсун деб онинг таъбирларини бузмадим.

Китобнинг аслида ва Сатторий томонидан қўшилгон маълумотлар ва изоҳга мўхтож кўринган нарсаларни ҳошияда изоҳ қилдим. Қўлимдаги санадларга кўра ёнглиш гумон қилгонларимни далил кўрсатиб ҳошияда ислоҳ қилдим ва баъзи ерларда ўз

¹ Абу Тоҳирхожа чорлар Русияси қўшини Самарқандни олган чоқда Бухорога кўчган. 1874 йилда Қарманда раислиги чоғида ўлган ва шунда Қосим шайх (XVI асрда ўтган йирик мутасаввуф. 1579 йил, 28 февралда вафот этган.) (Қаранг: Абдуллонома, в 209 а-209 б) қабристонини кўмилгандур. Раислик — Бухоро хонлигида мавжуд бўлган диний-маъмурий мансаб. Раиснинг (Темурийлар даврида мўхтасиб аталган) зиммасига бозордаги нарх-наво ва ўлчовларнинг тўғрилигини кузатиб туриш шунингдек мусулмонлар томонидан дин ва шарият қонун-қоидалари қандай бажарилаётганини назорат қилиб туриш юклатилган. (Батафсил қаранг: О. Д. Чехович «Документы к истории аграрных отношений в Бухарском ханстве XVII-XIX в. в. Ташкент, 1954, стр. 235).

² Абдулмўмин Сатторий жуда ёшлигидан ёзиш, тарих ва осори атиқаларини текшириш ва суриштиришга киришган бир йигит эди. 1925 йил июль ойининг 23-нда 22 ёшорлиқда ўлди. Демак, ушбу китобни 18 ёшорлиқ чоғида таржума этган.

мутолаа ва мудоҳазаларимни ҳам қайд этдим. Бу ишларнинг на-
тижасида китобнинг аслига кўра эллик фойизга яқин бир нарса
қошияда ёзилди.

«САМАРИЯ»НИНГ АҲАМИЯТИ

Урта Осиёнинг бир вақтлар кўбчилик мусулмон Осиёсининг
маданият ва саёсат маркази бўлб ўтган ва чиндан «Самарқанди
фирдавсмонанд» сифатиға арзийтурғон бир йўсунда безанган Са-
марқанд кейинги замонларда бузулб қуруқ бир чўлға айлангач
эди.³ Монғит амирларининг биринчиси бўлгон Раҳимхон Самар-
қанд музофотини қўлға киргузамен деб келганда (ҳ. 1166 (1752)
йил бошларида) Самарқанд шаҳрида жон эгаси йўқ эди, ҳатто
Работи Хожабандий тўғони⁴ бузулгон ва Самарқанд сувдан маҳ-
рум қолгон эди. Раҳимхон ушбу сафариди (ҳ. 1166 й. жумод ас-
соний ойинди) Работи Хожабандийни тузатиб Самарқандға сув
оқизгон бўлса ҳам одам йўқлиғидан обод бўлмади.⁵

Самарқанднинг ҳозирдағи ободонлиғи ҳ. 1195 (1780) йили,
яъни Шомуродбийнинг⁶ беқлигидан бошлонгон бўлб, 1215 (1809)
йилди, яъни Шомурод ҳукуматининг охирги йилди бир шаҳар
йўсуниға киргузилди. Ушбу йилди Шомурод Самарқанд шаҳрида
24 гузар (маҳалла) бино қилиб Уратепа, Ҳовас, Зомин ва бошқа

³ Ҳижрий 1134 (Мелодий 1722 й.) йилди Шаҳрисабз беги Иброҳимбой бошқа
бир неча эл бошлиқлари билан қўшулб, Ражабхон деганин Самарқандди хон кў-
тариб Бухоро хони Абулфайз ва онинг амир ул-умароси бўлгон манғит Ҳаким
отолиққа қарши исён қилдилар. Булар орасидағи уруш ва талаш уч йил давом
эди. Сўғун исён қилган беқлар, қалмоқлардан қочиб Мовароуннаҳрга кўчиб кел-
ган қозоқлар билан қўшулб, Бухоро қўшинини сиқирдилар. Уз рама ва подала-
ри билан кўчб келган қозоқлар ўзаро урушларди толонгон Самарқанд тсва-
рағи ва Бухоро музофотларида қўнуб, қолган-қутғонини ҳам таладилар ва бу-
тун боғ, бўстон ва экинзорларни ўз ҳайвонларига еғуздилар. 7 йиллик бу толон
натижасида Самарқанд эли очлиққа учраб толонди, қирилди, ўлди ва кўчди.
Шундай бўлб «Самарқанди фирдавс монанд» жаҳаннам намунасиға айланди.
(Ушбу маълумотлар «Тўхфаи хоний» отлиқ Раҳимхон ва Дониёл Ҳаққиға ёзил-
гон таърихдан қисқа қилиниб олинди. Ёлғиз қозоқларнинг қолмоқлардан қо-
чишлари моддаси босма «Самария»нинг муқаддимасидандур).

⁴ Работи Хожабандий — Самарқанднинг жанубий томонида, шаҳардан 4
фарсах (24-28 км) масофада жойлашган қишлоқ. Самъоний ва Ёқут замони-
да у Варсагер (тўғонбоши ёки сувбоши) аталган, чунки бу ерда Зарафшонга
тўғон қурилиб, ундан бир неча ариқ чиқарилган. Дарғам ариғи ана шулардан
бири ҳисобланиб, Самарқандға сув келтирган. (Бартольд, I, стр. 133.)

⁵ Бу ҳақда қаранг: «Тўхфаи хоний», саҳ. 18-20.

⁶ Шоҳмуродбий-Амир Шоҳмурод (амир Маъсум) ибн амир Дониёл; ҳ.
1163 й. туғилган, 1198 й. онасининг вафотидан сўнг тахтга ўтиради. 17 йил
ҳукмролик қилиб 12 ражаб ойи, жумъа куни 1215 ҳижрийда вафот этган.
(Қаранг: «Салтанати хонадони манғития», 21-22-саҳифалар).

ёқлардан кўчурўлуб келтирилган (Оқ уйли⁷ этилган) кишиларни шу гузарларда ўрнашдурди. Самарқанд Чорусидаги тоқ, Пойқа-воқ, Шоҳизинда, Қаландархона ва Сўзангарон дарвозалари ушбу тарихда ёморат қилиндилар. (Кейинги воқиа Хамулий тарихидан олинди).⁸

«Самария» эгаси Абу Тоҳирхожа мана шундай харобалиқ на-тижасинда бузулуб йўқолаёзган эски асарларни ва қабр тошларини текшириб ва суриштириб ушбу китобни ёзгон. Агар бу одам шунча ғайрат қилмагон бўлса эди, яна кўб эски асарлардан бизга маълумот етишмас эди. Демак Абу Тоҳирхожа биз учун жуда қимматли бир ёдгор қолдиргон экан. Мана шундай бир китоб, албатта муҳим бўлса керак.

Садриддин АЙНИЙ,

29 март, 1926 йил, Самарқанд.

МУҚАДДИМА

ШАҒҚАТЛИ ВА МАРҲАМАТЛИ ТАНГРИ НОМИ БИЛАН

Дунё эгаси тангрига ҳамд ва ҳар бир нарсани оқибат парҳизкор ва тақводорлар унинг (тангрининг) яхши халқи Муҳаммад ва унинг авлод ҳамда асҳобларига салот ва саломлар бўлсин. Сўнг фазилатли ва етукликни касб этган эзгуликлар мажмаи ва яхшиликларнинг манбаи, яъни ақлий ва нақлий илмлар мушқилларини ҳал этувчи ва Ҳанифа мазҳабига зиё бағишловчи чироғи мўъжиз ва мухтасар бўлганлар тафсилотни атрофлича англаувчи кам аҳамиятли ишларни хуттом берувчи қасида ва ғазаллар жавоҳиротининг саррофи, назм ва иншода ягона, пайғамбар авлодининг хулосаси. Ва таъриф тавсифини баён қилишга ҳожаги

⁷ Оқ уй — чодир маъносида бўлиб, «Сабъан сайёра»да Баҳром подшоҳ саҳрода қолган кечада келур. Байт: Гарчи тун бўлди ҳалқаро парда тикдилар Оқ ую саропарда. Ва яна «Муншоот»нинг 25-мактубида бир рубойида келур: То фалак бахтлари тузгай қатор То тўлин ой Оқ уй этгай ошкор Сорбонингга уя ўлсун боркаш Бу бири фаррошина ҳиргоҳваш. (Навий, «Сабъан сайёра», 4-саҳифа). Оқ уйли демак оқ чодирли номини олган имтиёзли бир қабиланинг исмидур. Ва тарихий манбаъларда баъзан «Оқ уйли» деб бир ҳукмдор тарафидан иккинчи бир ҳукмдорнинг шарт қилинган муоҳадани бажарганига қадар ушлаб турилган ишончли арбобларга ҳам оқ уйли деб айтилади.

⁸ Хамулий тарихи — Қози мулла Жумаъқули Ургутий Самарқандий томондан Манғитлар сулоласи ҳақида ёзилган асар. Унда баъзи йирик шайхлар ҳақида ҳам маълумотлар келтирилган. (Қаранг: УзФАШИ қўлёзмаси, инв. 37-VI.)

йўқ [мулло] Мир Абу Тоҳирхожа Самарқандийнинг таълифоти-
дандир.*

Ушбу китоб, Самарқанд шаҳрининг бино қилиниши, бу от
(Самарқанд) деб аталишининг сабаби, ҳавосининг хосияти, ери-
нинг тузилиши, тоғлари, ғорлари, булоқлари, масжид ва мадра-
салари, қабр ва мазорлари аломатларини белгилаш баёнидадир.
Бу китобга «Самария» от қўйилди, тангрининг ёрдами билан ва
унга таваккул қилиб, эй азиз.

Самарқанд бешинчи иқлимдан, эски бир шаҳардир, дунёнинг
обод бўлагининг бир чеккасида жойлашган. Турли тоифадан
бўлган эл ва улус унинг атроф-теварагида жойлашган. Шунинг
учун ушбу шаҳар бузғунчилик ва харобаликларнинг ўрни бўлган.

Бу Фирдавсмонанд Самарқанд вилоятининг мазорларини бил-
дирмак учун «Қандия»¹ китобининг муаллифи томонидан маз-
кур китобда зикр қилинган аломат ва нишонлар кейинги вақт-
ларда йўқолган, соғона тошларидаги лавҳалар ҳам нобуд бўлган.

Камина бузруклар мухлиси мулло Абу Тоҳирхожа Самарқанд-
ий — тангри каломининг нуқтасанжи ва ирфон дарёсининг ғаф-
воси саёдат сарлавҳасининг дебочаси ва саодатли номи билан
аталган Самарқанд вилоятининг қози калони мулло Мир Аб-
саъидхожанинг ўғли, у хожани нишонларини бир талай суриш-
тиришлардан сўнгра, мазор ва қабр аломатларини белгилаб,
уларнинг бўсоғалари тупроғини кўзимга суртиб, у ернинг аломат
ва нишоаларини бу китобда баён қилмоқчи бўлдим. Уларнинг
таржimai ҳоллари ва даражалариини белганимча мазор ва
қабрларни кўрсатган чоғда ёзарман, шоядким уларнинг мазор-
ларини зиёрат қилувчилар ўзининг оқибатли иши тўғрисида ҳай-
ратда қолган менинг ҳақимга дуои хайр қилғайлар.

УШБУ КИТОБ 11 БОБНИ [УЗ] ИЧИГА ОЛГАНДИР

- 1-боб: бу шаҳарнинг Самарқанд оталиши тўғрисида.
- 2-боб: бу шаҳарнинг иморатини бошлаб ким ясагани ҳақида.
- 3-боб: тўрт фаслда бу шаҳар ҳавосининг хосиятлари хусусида.
- 4-боб: ерининг туриши ва теварагининг кўриниши (жуғрофий ҳоли) тўғрисида.
- 5-боб: бу шаҳарнинг теварагидаги тоғлар баёнида.
- 6-боб: бу шаҳарнинг теварагидаги ариқлар ва булоқлар баёнида.
- 7-боб: бу шаҳарнинг теварагидаги ғорлар ва чуқурликлар тўғрисида.
- 8-боб: масжид ва мадрасалари ҳақида.
- 9-боб: шаҳар ва унинг теварақларидаги қабр ва мазорларнинг аломат ва ни-
шонлари тўғрисида.
- 10-боб: қабр аҳллариининг зиёрат йўллари.
- 11-боб: қабристон элидан олинадиган ибрат ва дўстларга ўғут.

* Абу Тоҳирхожа, Самария, УЗФАҶИ қўлёзмаси, инв. № 412, в. 96 б.
(Бундан кейин мазкур асарга қилинадиган изоҳларнинг барчаси шу рақамда
ги қўлёзмаларга асосланган. Б. А.)

Хотима: ушбу вилоят элига одоб ўргатиш ва ушбу китобга муносиб баъзи маълумот. Тангри муваффақ ва ёрдам этувчидир.

I-БОБ

БУ ШАҲАРНИНГ САМАРҚАНД ОТАЛИШИ ТЎҒРИСИДА

Самарқанд шаҳрининг «Самарқанд» оталиши тўғрисида бир неча сабаб айтганлар:

Биринчи [сабаб]: «Бурҳони қотەъ» китобида нақл қилинган-ким, Самар исмлиқ бир киши бу ерда жойлашган ва ўз теварагига халқни тўплаган эди. Шунинг учун бу ер бошда «Самаркент» оталди. Араб қўшини бу ерни олгач, ўз тилларига ўзгартириб «Самарқанд» дедилар.²

Иккинчи [сабаб]: «Масолик ул-мамолик» номли китобда нақл қилинганурким, Самар боқир исмлиқ бир хон Фарғона ва Қошғар томонларидан келиб, бу вилоят халқига душманлик юзасидан, бу шаҳарнинг деворларини қозиб бузган эди. Шунинг учун бу шаҳар «Самар қозди» маъносида бўлган. Форсча «Самарқанд» оталди. Араб қўшини бу шаҳарни олгандан кейин «Самарқанд» отадилар.³

Учинчи [сабаб]: «Тарихи Табарий» китобида келтирилгандирким, Самар отлиқ бир хон ушбу шаҳарни солдирди (бино қилдирди); энг аввал «қанд» деган турк аймағи бунда ўрнашиб ўлтирди, Шунинг учун бу шаҳар бошлаб «Самарқанд» оталди. Араб қўшини бу шаҳарни олгандан кейин «Самарқанд» дедилар.⁴

Тўртинчи [сабаб]: ушбу шаҳарнинг бир ерида «Самар» деган биров томонидан қозилган бир будоқ бор эди. Улус ўшал булоқ теварагига йиғилиб ўрнашган эдилар. Шу сабабдан у ўриннинг оти «Самарқанд» деб шуҳрат чиқарди. Араблар келгач «Самарқанд» дедилар.

«Ҳафт иқлим» китобида айтилганки Яман Туббаъи маликларидан Самар исмлиқ бир киши ушбу шаҳарнинг деворини бузди. Араблар келгандан кейин «Самарқанд» дедилар⁵ ва яна тангри таоло яхши билади.

II-БОБ

БУ ШАҲАРНИНГ ҚЎРҒОНИ БОШЛАБ ҚИМНИНГ ТОМОНИДАН СОЛИНГАНИ ТЎҒРИСИДА

«Осор ул-Билод» китобида⁶ нақл қилингандирким, Самарқанд қўрғонини бошлаб Қайкубод ўғли Қайковус солдирди. Бу шаҳарнинг биринчи иморати Қайковусдандир. Айтадирларким, Қир-

шосиб шу ердан ўтаётганда бир талай олтин топди. Шу олтинлардан ушбу қўрғоннинг иморатига харж қилди ва иккинчи марта Туркистон билан Мовароуннаҳр орасида девор тортди. (Лекин) тўғри ривоят шулким у деворни Луҳросиб ўғли Куштосиб тортган.

Самарқанд қўрғонининг иккинчи иморати, биринчи малики Туббаъдандир. Малик Туббаъ Яман ва Арабистон подшоҳларидан бўлиб, ушбу шаҳарни олган эди.

Учинчи иморати малик Искандардандир.⁷ Малик Искандар Самарқанд қўрғонининг теварагида ойри бир девор қурди; у деворни ҳозирда «Девори қиёмат»⁸ дейдилар. Малик Искандар бу деворни шунинг учун солдирдиким, фитна ва уруш чоғларида теварагидаги эл ичкарига йиғилишиб, шаҳар халқи билан биргалашиб, юртни қўриқлашиб, ўз тинчликларини сақлай олсинлар. Баъзи замонларда Искандар девори ичра эл томонидан боғ ва ҳовлилар солиниб обод қилингандир.

Тўртинчи иморат, Амир Темур курагон томонидандир.⁹ Нақл қиладиларким, Фаридун ўз мамлакатини уч ўғлига бўлиб берганда, Ҳиндистонни Салимга, Туронни Турга, Эронни Иражга топшириб, Тур билан Ираж юртларининг аросида ҳозир Аму дарёси аталган, Жайҳун дарёсини чегара деб тайинлади. Тур учун пойтахт бўлғудай бир қалъа солиб бермоқчи бўлиб, муносиб ўрин излаб юрганида Самарқанд шаҳри бўлган ерда девор изи ва қўрғон асари кўзига кўриниб унинг устига янгидан девор қурдирди. Турк Афросиёб Ираж ўғли Минучеҳрни енгиб Турон юртини ўз қўлига киргизганда ўша Турнинг пойтахти бўлган ўринни иморат қилиб, унда ўринлашди.

Самарқанд қўрғони Ҳорис ўғли Самар томонидан иморат қилингандир деб ҳам баъзи тарих китобларида ёзилгандир.

III-БОБ

ТУРТ ФАСЛДА БУ ШАҲАРНИНГ ҲАВОСИ

Бу шаҳарнинг ҳавоси яхши ва ўртачадир. Сира оғирлик ва касалликка сабаб бўлмас, баҳор фаслида бу шаҳар гўзалликда учмоқнинг бир намунаси бўлур. Шунинг учун «Самарқанди фирдавсмонанд» яъни жаннатга ўхшаш Самарқанд дейдилар. Ҳар даштининг юзидан жаннат кўринадир ва ҳар дала парчасидан Эрам боғи билинадир. Ҳар тоғнинг этагида минг турлик гуллар тўфони қайнамоқда ва ҳар саҳронинг бурчагида кўкарган юз тур сабза ва райҳонлар ўз қўйинларидан беҳишт боғларини кўрсат-

моқда. Ёз фаслида бу шаҳарнинг ҳавоси иссиқ, совуқликда ўртачадир. Ҳар томондан кўп гул очатирган еллар ва фараҳ ортира-тирган ҳаволар эсиб руҳга роҳат бағишлайди ва жонни тоза қилади. Куз фаслида бу шаҳарнинг ҳавоси бир оз совуқроқ бўлади. Шарқ томонидаги тоғдан неча кунда бир қаттиқ ел эсадир. Бу шаҳарнинг қиш фасли кўпинча совуқ бўлир, баъзи йилларда қор уч қаричгача ёғади. Бу ерга келган мусофир қувонадир.

Лекин шаҳарнинг халқи қаттиқ хулқли, ғала-ғулочи ва лофчидир. Теварагидаги турклар ботир, ўктам ва урушқоқдирлар.

Бу шаҳарда мевалардан: қовун, тарвуз, олма, ўрик, шафтолу, бухоро олуси, олиболу, гурдаолу, анжир, гилос, муруд, ношпоти, нок, дилафрўз, беҳи, ёнғоқ, бир неча турлик узум, дўлона ва бошқа турлик мевалар кўп ва ҳар хил сифат билан етишадирлар.

Хуш ислик яшилликлардан: болингу (бодрингнинг бир тури), занжабил, қизил қаланфур (қаланфул), кашнич, шибит, райҳон (нозбўй), бодиён, рум бодиёни, зира, пардаи арўсак (падарарўсак) ва бошқалар ўсадир. Ҳовлилар ва боғларда экилиб етиштириладиган хуш исли гуллардан: қизил гул, (вард ҳам дерлар), гули настарин (гули настаран), гули насрин, арғувон, лолан нўъмон, кўк, қизил ва оқ бинафша, қизил, оқ, нофармон ва кўк гули Кошғарий, сариқ ва оқ нофармон ва кўк гули Довудий, қизил ва оқ гули чинай, оқ, қизил ва нофармон гули шаббўй,¹⁰ қизил, оқ ва сариқ гули нозирий, ҳарам, савсан, гули раъно, гули зебо, якбарг ва садбарг, оқ ва қизил гули раъно, гули ҳиноий, оқ, қизил ва қора гули хайрий, оқ ва қизил гули тугма, гули бўстон афрўз, гули ҳамиша баҳор, ошиқи печон (чирмовуқ севгучи), ошиқ мискиний, гули арвугон, зулфи хубон, гули нофармон, гули Жаъфарий ва ўзга яхши кўриқлик ва кўнгул очар гуллар етишиб очила-дир.

Дорилардан: косний (косаи най), шотара, баранжосиф, гавзабон (ҳўкиз тили), атри ҳилол, исфонох,¹¹ игир, шайтарж (шийтарж), совринжо, бодинжон (бойимжон), оқир қаро, пудина (ялпис ва ҳулбўй), жувоний, хорхасак (хори гелак, хори гелон, хори мағелон), кабар (кавар),¹² испанд (ҳазориспанд — тутатқи, исирик), қипичи, мухласа (мухалиса), суринажон, муасфар (кочира), баклат улҳамқо,¹³ ит узуми, унноб (чилон) бу шаҳарнинг еридан ва теварагидан етишади.

Ғалла ва дуккакдилардан: бугдой, арпа, жугори (жувори), тариқ, қўноқ, шоли (гурунчдона), зиғир, кунжит, мош, нахўд, лўбиё (лўбло), индав, бурчоқ ва бангдона ўсади. Аммо пахтани бу вилоятда оз экадилар.

Ош ва таомни ислоҳ қилувчилардан: сабзи (кашир), пиёз, шалғам, карам, турп ва лаблабу бу шаҳарда яхши етишади. Кўкнор, тамаки, канобдона ҳам ўсади.

ЕРИНИНГ ТУРИШИ ВА ТЕВАРАГИНИНГ ҚУРИНИШИ ТУҒРИСИДА (ЖУҒРОФИЙ ВАЗИЯТИ)

Самарқанд даласининг шарқ, шимол ва жануб томонлари юксак тоғлар билан қуршолган бўлиб, ғарб томони очиқ майдондандир. Зарафшонким уни Қўҳак ва Ҳаромком¹⁴ дарёси дейдилар; кунчиқар томонидан кунботар сари бу вилоят даласининг ўртасидан оқиб ўтади ва бу вилоят ерини иккига бўлади. Дарёнинг жануб томонидаги ярим бўлак бошдан оёқ тепалик ва даштлик бўлиб, жануб тоғига бориб тақалади. Шимолдаги ярим бўлак пастлик ва сувлоқдир.

Самарқанд шаҳрининг қўрғисни дарёнинг жануб томонидадир. Самарқанд шаҳрининг ташқарисидаги ерлар ўрни эътибори билан иккига бўлинади: кунботар томонидаги ярим бўлагини Анҳор тумани ва кунчиқар томонидагисини Шовдор тумани дейдилар.¹⁵

Дарёнинг шимол томонидаги ерлар ҳам икки бўлакдир: Биринчиси сувлоқ, иккинчиси даштлик. Сувлоқ бўлаги бошдан оёқ Қўҳак дарёсига туташ бўлиб, у ҳам иккига бўлинади: кунчиқардаги бўлакни Суғуди калон тумани ва кунботардаги ярмисини Офаринкент тумани деб атайдилар.¹⁶ Даштлик ва сувсиз бўлаги Кобут тумани деб аталади ва бу даштлик бўлак бошдан оёқ шимол тоғига оёндощдир.

Самарқандда Амир Темур кўрагон солдирган боғларким, Эрам гулистони рашк қилар даражада, етгита экан:

Биринчиси Боғи шимол — Самарқанднинг шимолида, Девори қиёмат ичида,¹⁷ иккинчиси Боғи баланд. Бу ҳам шимол томонда. Учинчиси Боғи биҳишт,¹⁸ тўртинчиси Боғи чинор. Бу икки боғ шаҳарнинг кунчиқар томонида. Бешинчиси Боғи дилкушо¹⁹ бўлиб Кониғилнинг жануб томонида. Кониғил Қўҳак дарёсининг ёқасида; Самарқанднинг энг гўзал ва чиройлик еридир.²⁰ Олтинчи: Боғи зоғон. Шовдор туманининг шимол тарафида воқеъдир. Еттинчи: Боғи жаҳоннумо. Анҳор туманида бўлиб, тоғ этагига яқин ерда, Самарқанднинг жанубида бино қилингандир.

V-БОБ

САМАРҚАНД ТЕВАРАГИДАГИ ТОҒЛАР ТУҒРИСИДА

Жануб томонидаги тоғлар жуда обод бўлиб, унда дарахтлар кўп ўсади. Мевалардан: олма, pista, олу, дўлана, узум ва ёнғоқ у тоғда кўпдир. Усимликлардан: лола, ривоч, гарафш, ябруж

Ҳаёти ансул (ансур), гўрдиё ва Эгир бу тоғда топилади. Ҳайвонлардан: дўнғуз, айиқ, бўри, тулки, товушқон, жайра ва шоғол бор. Ов қушларидан: кабки дарий (каклик), булдуруқ — қорабағир, кабки ҳилол) ушбу тоғда кўпдир. Бунда маъдан ва қон нарсаларининг борлиғи белгили эмас. Лекин ушбу тоғнинг кўнботарида олтин ва кумуш билан шуваганга ўхшаш ярқирайдиган бир турли тош бор. Ундан ҳеч нима ажратиб олиб бўлмас. Уни чақмоқ тошнинг жинсидан дейдилар. Бу тоғнинг ажойибидан бир булоқ бордирким, суви қиш вақтида жуда қайноқ бўлиб, саратон ойда бошдан оёқ музлайди.

Кунчиқар томондаги тоғ ҳам ободдир. Жанубий тоғ билан шарқий тоғ ораларидан Зарафшон дарёси оқиб чиқади. Дарёнинг ҳар иккала ёқасида халқ уй ва жой қилиб ўлтирганлар. Бу тоғ эли жуда жанжалчи ва лофчи бўлиб, қиёфалари чиройлидир. Жанубий тоғдаги ҳайвонлар, дарахтлар ва гиёҳлар бу тоғда ҳам топилади. Кунчиқар тоғининг устида, (унинг) ўртабелида, Искандар кўли деб аталган бир кўл бор. Зарафшон дарёсининг бир манбаъи ушбу кўл бўлиб, тевараги бир тошдир. Кунчиқар тоғида кийик, бўғун (гавзан — тоғ сигири), юз (кийикни овлайдиган бир йиртқич ҳайвон) кўпдир.

Бу вилоятнинг шимол томонидаги тоғ Худдин оталади, (шу муносабат биланким) ислом дини тарқалаётганда бу тоғ эли ўз мазиллари билан мусулмон бўлганлар. Тотор кофирлари жанжалида ушбу тоғ теварагига қўрғон солиб улар билан урушганлар.²¹ Шунинг учун Суғуди қалон ва бу тоғ теварагидаги ерлар ушрий²² бўлган, яъни мусулмон хонлари бу ерларнинг унумидан ўндан бир улуш солиқ олганлар. Бу тоғларда булоқлар, кўнгиш очар жойлар ва роҳат орттирадиган ўринлар кўпдир. Иксир деган бир гиёҳ ҳам бу тоғларда бор. Агар биров ушбу гиёҳни топиб ўзи билан олиб юрса, қабрлардаги руҳлар билан гаплашмаги мўяссар бўлур эмиш.

Кўҳак тоғи Самарқанд шаҳри ва Зарафшон дарёси орасида, шаҳарнинг шимолий томонидадир.²³ Ушбу тоғда дарахтлар ва булоқлар бор.²⁴ Кўклам палласида ушбу тоғда ва унинг яқинидаги боғларда лолайи, ранойи, қизил ва кўк бунафша кўкаради. Гаж кони ҳам ушбу тоғда топилади. Кумуш, мис ва қўрғошин кони бор бўлса ҳам кирими чиқимиға етишмайди деганлар

VI-БОБ

БУ ВИЛОЯТДАГИ БУЛОҚЛАР (АРИҚ ВА ДАРЁЛАР)

ТУҒРИСИДА

Зарафшон дарёсиким, уни Кўҳак дарёси деб юритадилар, бешлаб кунчиқар тоғларидан чиқиб, унга Искандар булоғи —

Искандар кўлининг суви ва Масчоҳ тоғларидан чиқадиган булоқлар қўшилади.

Бошқа сувлар ва булоқлар билан бирикиб, дарё бўлиб Бухоро ва Қароқўлгача бориб етади. Кўҳак дарёсининг узунлиги 120 тош (фарсах) дир.

Дарғам ариғи — боши Кўҳак дарёсидан ажралиб, Самарқанд шаҳрининг ичи ва тоши, Шавдор ва Анҳор туманларини суғориб, ортиқчаси Кўҳак дарёсига қўшилади. Шаҳар боғлари ва бўстонлари ушбу ариқдан яшил ва тозадир.

Сияҳоб (Қорасув) ариғи — бошлаб бир талай булоқлардан пайдо бўлиб, Кониғилгача оқиб келади. Унда иккига бўлиниб, биринчи бўлаги Кўҳак дарёсига оқиб кетади ва иккинчи бўлаги икки шахобчага ажралиб, биринчи бутоғиким, Оби раҳмат отади. Самарқанд шаҳрининг шимолидаги боғларга: Мотурид, Боғи баланд²⁵ ва Боғи майдонга²⁶ сарф бўлади. Дерларким, Оби раҳмат ариғини Амир Муҳожир Кўҳак тоғининг жануб этагида қозиб оқизгандир. Қутайба²⁷ Самарқандни олгандан сўнг мана шу Амир Муҳожирни унга ҳоким белгилаган эди. Дерларким, Амир Муҳожир ушбу ариғни қозаётган чоғда, ариқ бошида, ҳазрати Хизр²⁸ учрашиб «нима истайсан?» (мотуриду?) деб сўраган. Амир Муҳожир «сув истайман» (моуриду) деб жавоб берган. Шунинг учун биринчи сира шу сув билан суғорилган ва обод қилган ўринга «Мотуриду» деб от қўйилган. Баъзилар ушбу нақлни Шайх Абу Мансур Мотуридий²⁹ ва ҳазрати хожа Хизрга нисбат берадилар. Самарқанд элининг эскидан қолган бир қилиқлари бордирким, ажам йилининг³⁰ сўнги душанба оқшомида ушбу ариқ ёқасига йиғилишиб чўмиладилар ва таҳорат қиладилар. Табаррук юзасидан ушбу сувдан оладилар.

Яна Ҳазрати хожа Дониёл³¹ мозори булоғи. Сияҳоб ариғининг ёқасида ва Ҳазрати хожа Дониёл мозорининг устидадир. Ушбу булоқнинг суви ҳам қутлуғдир.

Яна Иссиқ ва совуқ булоғи. Ушбу булоқ Кўҳак тоғининг жануби-шарқий этагида, гаж кони томонидадир. Булоқнинг суви қишда жуда қайнаб ва ёзда совуқдир.

Яна Новадон булоғи. Ушбу булоқ шаҳар тошидан, жануб томондан чиқиб Хожа Аҳрор дарвозаси аталган шаҳар дарвозаси ёнидан оқиб, шаҳар ўртасидан ўтиб, Сияҳоб ариғига қуюлади. Баъзилар Самар қоздирган булоқ ушбудар, дейдилар.

Оби Машҳад булоғи. Ушбу булоқ шаҳардан икки мил (5 чақиримча) узоқликдан, жануби-шарқий томондан чиқиб, шаҳар девори ва Афросиёб қўрғони тагидан ўтиб, Сияҳобга қуюлади. Аббос ўғли Қусам³² бу булоқнинг ёқасида шаҳид бўлиб, унинг яқинига кўмилгани сабабли «Машҳад» (шаҳид бўлган ер) оталган. Қатурон (Қатвон)³³ даштининг шаҳидлари ҳам шаҳарнинг ташқарисида, кунчиқар томонда, шу ариқнинг ёқасида кўмилган.

дирлар. Уларнинг сони 70 минг бўлиб, Султон Санжар Мозий³⁴ билан Қарохитойлар³⁵ ораларида бўлган урушда шаҳид бўлиб эдилар. Эронлар кўпинча бу булоқ ёқасида ҳазрати Хизрга йўлиқиб,³⁶ муродларига етганлар.

ВИ-БОБ

ШАҲАРНИНГ ТЕВАРАГИДАГИ СИФАТ ВА ХОСИЯТЛАРИ БИЛАН МАШҲУР ҒОРЛАР БАЕНИДА

Биринчи ғор Афросиёб қалъасининг ташқарисида, ҳазрат Хожа Санграсон³⁷ мазорининг рўбарўсида бўлиб, (унда) қатор ҳужралари бордир ва баъзи ҳужраларида ўлган кишиларнинг суяклари кўп.

Иккинчи: ғори Мискин. Бу ғор ҳазрат Хожа Муҳаммад Санграсон мазорининг пасти, шимол тарафида Сияҳоб ариғининг яқинида Талли баланд тағидадир. Бу ғорни турк машойихларидан Шайх Ходим³⁸ алайҳирраҳма (унга раҳмат бўлсин) қовлатиб, сўфийлар учун мақом қилган. Шайх Ходимнинг мазори ғорга яқин ерда воқедир. Бу мақом файз осор ва авлиёлар жойи бўлгандир.

Учинчи ғори Талли Муҳаммад Чап бўлиб, Афросиёб қалъасининг тупроғи остида қолиб кетган. Сияҳоб устига қилинган Муҳаммад Чап кўпригидан кишилар ўтадиган катта йўлнинг ғарб томонидадир. Бу кўприкдан кишилар Боғи майдон ва Боғи баланд мавзеларга борадилар.

Тўртинчи Хожа Дониёл ғори бўлиб, бу ғор ҳам Афросиёб қалъасининг тупроғи тўкилган ерда қолиб кетган. Бу ғор шарофатлик бир мақомдир.

Бешинчи: ғори Ошиқон. Бу ғор Самарқанд шаҳрининг қалъаси кунчиқари ва қалъа ҳандақига яқин ердадир. Бу ғорни ҳазрати Маҳдуми Хоразмий³⁹ қовлатиб сўфийлар учун жой қилган, қатор ҳужралари бўлган. Ҳазрати Маҳдумнинг вафотидан сўнг бирмунча вақт Самарқанд шаҳрининг қаландархонаси бўлиб турган.

Олтинчи: ғори Кўҳак. Бу ғор Кўҳакнинг шарқий томонида воқедир. Нақл қилишларича, мулло Саккокий исмли киши мана шу ғорда риёзат чекиб 41 исми⁴⁰ тасхир (забт) этиш билан шуғулланган. Бошқа ғорларнинг сифатлари машҳур эмасдир.

УШБУ ШАҲАРНИНГ МАСЖИДЛАРИ ВА МАДРАСАЛАРИНИНГ ҲОСИЯТ ВА СИФАТЛАРИ ТУҒРИСИДА

(Биринчи) Ҳазрати Хизр алайҳиссалом масжиди. Бу масжид шаҳар ташқарисида, Афросиёб тепаси устида, Оҳанин, бошқача айтганда Ҳазрати шох⁴¹ дарвозасининг қаршисидадир. Айтадиларким, Самарқандда энг аввал солинган масжид ушбудир. Имом Қутайба ҳазрати Хизр ишорати билан иморат қилгандир.⁴² Бошқа бир ривоятга кўра бу бинонинг биринчи хиштини ҳазрати Хизр алайҳиссалом қўйиб, қибласини саҳобалар тиклаганлар. Баъзи кишиларнинг айтишларига қараганда, унинг меҳробини ҳазрати Хизр тўғрилаган. Дерларким, бир кимса 40 душанба кунни улаштириб бомдод намозини ўша масжидда ўтаса, ҳазрати Хизрни кўрар эмиш. Ушбу масжид амир Музаффарнинг⁴³ хонлиги чоғида қайта иморат қилинди.

(Иккинчи) Абдулло бин Умар Хаттоб⁴⁴ — тангри ундан рози бўлсин—масжиди. Бу масжид ҳазрати Умар масжиди оти билан машҳур бўлиб, Масжиди кабуд ҳам дер эканларким⁴⁵, шаҳар ичида иморатлар аро Шердор, Тиллокорий ва Улуғбек мадрасалари яқинида, яъни Улуғбек мадрасасининг жануби-шарқида, Регистон майдонига рўбарў, Тиллокорий мадрасасининг қаршисида, янги солинган мадрасанинг ичидадир. Ҳазрат Абдулло Умар ўғли Саъид⁴⁶ Усмон ўғлига бир талай оқча бериб, «Қайсики шаҳарқим ислом қўшини томонидан олинса, сиз унда, бу йўлдан менинг отим билан отаб, бирор масжид солдиргайсиз», деди. Бу масжид ҳам ўшалардандир. Унинг меҳробини саҳобалар тиклагандирлар. Қутлуғ бир ўриндир. Баъзилар бу масжидни имом Умар Насафий масжиди деб атайдилар. Унинг (Умар Насафийнинг) қabri шаҳар ичида Жокардиза қабристонидадир. Умар масжидининг шимол⁴⁸ томонида Абу Саъидхоннинг даҳмаси бор.⁴⁹ (Учинчи) ҳидоят этувчиларнинг билимдони шайх Абу Мансури Мотуридий масжиди. Бу масжид шаҳар ичида, шаҳар дарвозаси ва шаҳар қўрғонининг яқинида кунчиқар томонда, Жокардиза қабристонининг ўртасида, шайхнинг қabri устидадир. Эски замонларда бу шаҳарга вабо ёки бирор бошқа бало келса, зоҳид, обид ва олимлар шу масжидга йиғилишиб дуо қилар эканлар. Шунинг билан тикилган бало кўтарилар экан. Дуо қабул бўлиб, уламнинг кўнглини очадиган бир ўриндир.

[Тўртинчи] ҳазрат хожа Абулфазл Балхий⁵⁰ масжиди. Бу масжид шаҳар ичида, шимоли-ғарбий бурчакда, шаҳар дарвоза-

си бўлган Пойқобоқнинг (ҳозирги оти «Хайробод») яқинидадир. Бу масжидда дуо қабул бўлиб, [у] қутлуғ бир ўрнидир.

[Бешинчи] Жавзоя масжиди. Бу масжид шаҳар ичида, иморатлар орасида, Шердор мадрасасининг кунчиқаридадир. Қутлуғ жой ва мужтаҳидлар ўрнидир.

[Олтинчи] Дари занжир⁵¹ масжиди. Шаҳар ўртасида, иморатлар орасида, ҳидоят этувчиларнинг билимдони шайх Абу Мансур Мотуридий масжидининг яқинидадир. Улган шайхларнинг ўрни экан. Тошкентлик Орифжонбой 1250 ҳижрийда (мелодий 1834 й.) ушбу масжидни янгидан пишиқ гишт ва гаж билан юксак иморат қилди.

[Еттинчи] Амир Темур кўрагоннинг жомеъ масжиди. Бу масжид шаҳар ичида, (унинг) шимол томонида ҳазрати Шоҳ (Дари оҳанин) дарвозасининг яқинидадир.⁵² Амир Темур кўрагон Ҳиндистонни олгандан кейин (у ерда ўлжа олинган) олтин, инжу ва қийматлик тошларни тўқсон бир⁵³ филга юклаб олиб келтирди ва истадиким, пойтахти бўлган фирдавсмонанд Самарқандда бир жомеъ бино қилгай. 801 ҳижрий 1399 мелодийда кучли ва теziшлик усталарни дунё теварагидан йиғиб ишга бошлади. Ва шундай бир масжиди жомеъ бино қилдики, саҳнининг соф ишланиши ҳушёр диллардан ҳам мунавварроқ ва баланд кунгиралари ой муқорнасидан безакли, фирўзасимон кошинлари ложувард, осмонранг, офтобга жилоли зарнигор нақшлари билан гўзал чэрх гумбазларига баробар, баланд овозалик дарвозаси (кимки бу ер (хонаи каъба)га кирди, омонлик топди)⁵⁴ оятининг калиди билан очилди. Ҳар бир юксак тоқлари фалак пештоқида қад кўтарди. Жомеъининг равоқи устида ёзилгандирким: «Амир Тарагай ўғли буюк ҳоқон Амир Темур кўрагон 801 йилда ушбу жомеъининг солинишига амр қилди». Жомеъ дарвозасининг узорида ёзилгандирким: «Ушбу жомеъни биткизишга 806 да (мелодий 1404) муваффақ бўлинди». Ушбу тенгсиз бино беш йил орасида улуг ҳоқон буйруғи билан солиниб битказилди.⁵⁵ Ушбу жомеъининг эшиги икки табақалик бўлиб, хуло (биринч, мис ва рух бирга қўшилиб эритилса хуло бўлур) қўюлган ва фусункор усталар жомеъининг кирар ерига пўлод қалам учи билан жуда ҳам гўзал табиатли нақшлар қилганлар эканким, Самарқанднинг бузукчилик чоғида йўқолгандир.⁵⁶ Жомеъ эшиги устида ушбу байт ёзилган:

Дар кафи халқ ҳама макру фиреб асту ҳавас,
Кор даргоҳи худованди жаҳон дораду бас.

Мазмуни:

Халқ кафтада бори алдов ва ҳавасдир,
Иш ёлғиз дунёнинг эгаси бўлган тангрининг эшигидадир.

[Саккизинчи] Мирзо Улуғбек бин Мирзо Шоҳрух мадрасаси ва масжиди жоми. Улуғбек Амир Темурнинг набираси, Шоҳрух мирзонинг тўнғич ўғлидир. 796 ҳижрий, яшанба куни жумоди ал-аввал ойининг 19-да (мелодий 1394 йили 23 мартда) туғилгандир. Шоҳрух мирзо отаси Амир Темур кўрагоннинг ўлиmidан беш йил кейин Ҳиротдан Самарқандга келиб, Мироншоҳнинг ўғли ўз биродарзодаси Султон Халилни Самарқанд тахтидан тўшириб, ўз ўғли Улуғбекни (тахтга) ўтказди.⁵⁷ Улуғбек хонлигидан 16 йил сўнг ҳижрий 823 (мелодий 1420) да ушбу мадрасани солдирди.⁵⁸ Ушбу мадраса шаҳар ўртасида (арки олийга яқин бир ўриндадир). [Мадрасанинг] тоғ шукуҳли ҳайъати устухонбанд мустаҳкамлигидан фалак биносидан тинчликни олган, юксаклик жиҳати бўлмиш азаматнишон пештоқи оғирлигидан ерга зилзила келтирган, унинг олий даражали кунгираларини қудрат устаси фалак айвонининг муқарнаскорлиги билан бир хилда ясаган, ложувард кошинларини қазо наққош фалакнинг чароғон юлдузлари билан бир тартибда нақш қилиб, уларга даҳлдор қилган қуёшдек жилваси, зар нигор нақшлари гўзал фалак гунбази билан ҳамвазн эди. Бу буюк мадраса икки қаватли бўлиб, ҳар бир равоқда бир ҳужрада талабадан икки киши турар экан. Самарқанднинг бузуқчилик чоғларида ўзбек хонларидан бирови подшоҳлик ўрдасига сарқўб (қўрғон ичидаги ёвни тўпга туттиш учун кўриладиган юксак ўрин) бўлмасин, деб устга қаватини буздирган. Ҳозирда [у] бир қаватликдир.⁵⁹ Мадрасанинг иморати битгандан кейин Улуғбек мирзо у ерда Қозизода Румийни мударрисликга белгилади. Баъзи вақт ўзи ҳам дарс айтмоққа киришар эди.

Мадраса солингандан тўрт йил кейин 833 (1428) Улуғбек, Қозизода Румий, мавлоно Ғиёсиддин Жамшид, мавлоно Муиний Коший, мавлоно Салоҳиддин Мусо билан Кўҳак пуштасининг этагида, Оби раҳмат ариғининг ёқасида расадхона биносига бошлади. Расадхона⁶⁰нинг теварагида буюк-буюк ҳужралар тузди. Расадхона тепасининг этагида гўзал чорбоғ ва чинихона ясаиб, кўпинча унда турар эди⁶¹. Расадхонани иморат қилаётганда битказишдан бурун, бояги уламо ўтар дунёдан мангулик оламига жўнадилар. Бундан сўнг алломаи Али Қушчи кенгаши билан расадхонани битказди⁶². Улуғбек Мирзо ҳижрий 841 (мелодий 1437 йил) дан бошлаб мунажжимлар орасида эътиборли бир китоб саналган «Зичи Кўрагоний»ни ёзди⁶³.

Улуғбек мирзонинг икки ўғли бор эди. Биринчиси мирзо Абдуллатиф, иккинчиси мирзо Абдулазиз эди. Абдуллатиф 851 ҳижрий (мелодий 1447) да⁶⁴ ўз отаси Улуғбекни ўлдирди. [Улуғбек мирзо] 57 йил яшади. Мирзо Абдулазизни отасидан икки кун илгари ўлдирган эди⁶⁵. Бундан олти ой сўнгра Абдуллатиф мирзо

ни Боги чинордан шаҳар сари келаётганда, Улуғбек одамларидан Бобо Хусайн деган биров отиб ўлдирди⁶⁶. Унинг бошини Улуғбек мадрасасининг пештоқига осдилар. Улуғбекнинг қабри ўз бобоси Амир Темур кўрагон қўмилган гумбаз ичидадир, ишшооллоҳ, ўз ўрнида маълум қилинади. Тубандаги ушбу байт Улуғбек мирзоникидир:

Эй он ки мулки ҳусн ба зерн нигини туст.
Шўхй мақун ки чашми бадон дар камини туст.

Таржимаси:

Э ҳусн мулки, сенинг муҳринг остида бўлган,
Шўхлик қилмаки, ёмонларнинг кўзлари сени пойлаб турибди.

[Тўққизинчи] шаҳид хон Муҳаммад Шайбонийхон мадрасаси. Шайбонийхон (Шоҳ) Будоғ султоннинг ўғли бўлиб, у (бўлса) Абдулхайрхоннинг ўғлидир. Баланд даражалик Абдулхайрхон Чингизхон ўғли Жўчихон наслидандир.⁶⁷ Бу мадраса шаҳар ичида ҳазрати шоҳ мазорига бориладиган катта йўлнинг кунботар томонидадир. Шаҳид хон (Шайбонийхоннинг) қабри ҳам шу мадрасанинг ўртасидаги суфа остидадир⁶⁸. Ушбу мадрасани солдиргучи Шайбонийхон ўғли Муҳаммад Темурхоннинг хотини Маҳди улё⁶⁹ хонимдир. Муҳаммад Темур отаси гавдасини келтириб бу ерда қўмдиргандан кейин, ушбу мадраса Шайбонийхон мадрасаси номи билан шуҳрат чиқарди. Самарқанднинг бузуқчилиги чоғида ушбу мадраса бузилган, хароб бўлган эди. Иккинчи марта суннатларни тирилтирувчи ҳазрат Амир Маъсум Ғозийнинг фармойиши билан тузатилиб, вақфлари белгиланди.⁷⁰ Ҳозирда унда дарслар давом этмоқда, ўқувчилар ўқимоқдалар.

[Унинчи] Фозиллар етакчиси жаноби қози Соқий — уни худо раҳмат қилсин — мадрасаси. Бу мадраса шаҳар ичида Амир Темур жомеъининг (Бибихоним) жануби-ғарбий бурчагида экан. Қози Соқий Имомқулихоннинг⁷¹ хонлик вақтида Самарқандда қози калонлик мансабида эди. Бу мадраса эса ул уламо йўлбошчиси томонидан 1021 (1612) йилда солингандир. Самарқанднинг бузуқчилик чоғида у мадраса буткил йўқолибдир, ҳозирда ундан ҳеч нишона йўқ.

[Ун биринчи] Сайид Аҳмадхожа мадрасаси. Бу мадраса, Самарқанд шаҳрининг ичида, Шайбонийхон мадрасасининг жануб томонида экан. Ушбу мадраса Сайид Аҳмадхожа томонидан Имомқулихон замонида 1047 ҳижрий (мелодий (1637) йилда солингандир.⁷² Сайид Аҳмадхожанинг қабри ҳам ушбу мадраса ичида экан. Самарқанднинг бузуқчилик чоғида бу мадраса бузулиб йўқ бўлган эди. Амир Саъид лақаби билан машҳур бўлган суннатларга амал етувчи уламолар устози мўминлар амири ҳаз-

рат амир Ҳайдарнинг⁷⁴ вақфини йиғиб, ўша Саъид қабрининг шимолида кичик бир мадраса солдирди. Ҳозирги вақтда дарс ўрни ва ўқувчиларнинг қўнар жойидир.

[Ун иккинчи] Шердор мадрасаси. Бу мадраса (Самарқанд Регистонида) Улуғбек мадрасасининг қаршисида, унинг кунчақар томонидадир. Бу мадраса вилоятпаноҳ Ялангтўшбий оталиқ томонидан солингандир.⁷⁵ Ялангтўшбий олчин аймақиндандир. 1028 (1618) да ушбу мадраса солинди. [У] шундай мадрасаким, буюқликдан ҳаёл идиши ичига сиғмас, катталиқдан тавсиф айтишга тўғри келмас, баланд тоқи фалак равоқидек, чунончи офтоб шаклини асад буржига яқин қилиб, пештоқига сурат солиб, ҳар икки шерни оҳу оладиган тарзда кўрсатилган. Офтоб панжасини далир шерлар пешонасига қўйиб турган ва ҳар икки равоқ биқинига ранглик зийнатланган, нақши нигорлик икки гумбаз қилинган ва ҳар икки гумбаз тепасига гулдаста бино қилинганки, барчани ҳайратда қолдиради.⁷⁶ Қизиқи шундаким, мадрасанинг солиниши тарихи «Ялангтўш баҳодир»⁷⁷ топилибдир.

[Ун учинчи] Тиллокорий жомеъи мадрасаси. Ушбу мадраса Улуғбек ва Шердор мадрасаларининг шимолида, иккаласининг ёнидадир. Жумъа намозини Амир Темур кўрагон жомеъи хароб бўлганидан кейин, шаҳар халқи (ҳозирга қадар) Тиллокорий мадрасайи жомеъида ўқийдилар. Унинг солдиргувчиси ҳам мир Ялангтўшбий оталиқдир. Шердор мадрасасидан ўн йил кейин 1051 ҳижрий (мелодий 1641) йилда солинди.⁷⁸ 1234 ҳижрий (мелодий 1818) йилда пештоқи зилзиладан ўрнидан кўпорилиб тушиб эди. Ҳазрати хилофот мақонаи Ҳазрат Сайид мўминлар амири Амир Саъид — унинг қабри мунаввар бўлсин — яъни амир Ҳайдарнинг буйруғи билан янгидан тузатилди.

[Ун тўртинчи] Яхшилар қутби, солиҳлар ғавси Носир ул-миллат ва-д-дин ҳазратхожа Аҳрор — унинг сирри пок бўлсин-мадрасаси.⁷⁹ Ушбу мадраса шаҳарнинг ичида, жануб томонда, Сўзангарон дарвозасига бориладиган катта йўлнинг кунботаридадир. Хожа Аҳрор билим эгаларини севар, мажлиси ҳамиша олим кишилар билан тўла эди. Шу сабабдан илм аҳллари учун у ерда бир олий мадраса солдирди. Самарқанднинг бузуқчилик чоғида ушбу мадраса бузилган эди. Суннатнинг муҳийси амир Маъсум Ғозий (амир Шоҳмурод) Улуғбек мадрасасининг жанубида бўлиб, бузилган Алайка кўкалтош⁸⁰ жомеъ мадрасасининг гиштарини дин уламосининг фатвоси билан келтириб, ҳазрат хожа Аҳрор, сирлари муқаддас бўлсин, олий мадрасасини бошқатдан солдирди ва вақфларини белгилади. Ҳозирда унда ўқиш бор ва ўқувчиларнинг тураржойидир. Аммо малики кўкалтош Шоҳрух мирзонинг ишончли кишиларидан бўлиб, уни ўғли мирзо Улуғбек билан бирга Самарқандга қўйган эди.

[Ун бешинчи] Олий мадраса. Бу мадраса Самарқанднинг арки ичида, подшолик тахти бўлган «кўктош»нинг⁸¹ қаршисидадир. Ушбу мадрасани суннатнинг муҳийси, олий шаън, уламо ва фузалола- рнинг устози, хилофатмакон Сайид, мўминлар амири ҳазрат Амир Ҳайдар подшо 1228 ҳижрий (мелодий 1812) йилда солдирган.

[Ун олтинчи] Қози Ғафур — унга тангрининг раҳмати бўл- син — мадрасаси. Бу мадраса Самарқанд шаҳри ичида, кунчиқар томонда иморатлар орасидадир. Самарқанднинг бузуқчилиги чоқ- ларида бузилган экан, суннатнинг муҳийси ҳазрат амир ал-мўми- нин Сайид Амир Ҳайдар подшонинг буйруғи билан ушбу мадр- санинг жануб томонида еттига ҳужра солинди. Ҳозирда ўқиш ўр- нидир.⁸²

[Ун еттинчи] Нодир Муҳаммад девонбеги мадрасаси. Ташқи Шердор (Шердори берун) деб ҳам машҳур бўлган. Ушбу мадраса хожа носири у-л-миллат ва-д-дин ҳазрат хожа Убайдуллоҳ Аҳрор файз осорли мазорининг шимолидадир. Нодир Муҳаммад девонбеги ўзбекнинг орлот аймағидан ва Бухоро хони Ймомқули баҳодирхон- нинг тоғосидир. Яхшилиқни севгучи, яхшилиқ қилмоқни истагучи, билим эгаларига ихлослик бир киши экан. Ушбу мадрасани 1040 ҳижрий (мелодий 1630) йилда солдирди. Бу мадраса жуда юксак, нақшли ва гўзал бир мадрасадир. Тўрида бир кенг хонақоҳи ва минбари бор бўлиб, хожа Аҳрор мазорига келгучилар намозла- рини онда ўтайдилар.⁸⁴ Ҳозирда ушбу мадраса ўқуш ўрни ва та- лабаларнинг жойидир.⁸⁵

IX-БОБ

САМАРҚАНД ВА УНИНГ АТРОФИДАГИ СЕРБАРАКОТ МАЗОРЛАРНИНГ АЛОМАТЛАРИ ВА УЛАРНИНГ НОМЛАРИ БАЕНИ ВА МАШҲУР СИФАТЛАРИ ТУҒРИСИДА⁸⁶

1. Нурга тўла Ҳазрати шоҳ мазори. Ҳазрати шоҳнинг муборак оти Аббос⁸⁷ ўғли Қусам бўлиб, мазори Самарқанд қўрғонининг ши- мол томонида, шаҳар ташқарисида, Афросиёб қўрғонининг ичида- дир. Қусам ҳазрат Муҳаммад пайғамбарнинг тангрининг унга са- лот ва саломлари бўлсин — амакиси бўлган ҳазрат Аббоснинг — тангри ундан рози бўлсин — ўғлидир. Онаси Ҳорис қизи ва Му- ҳаммад пайғамбарнинг хотинларидан бўлган Маймунанинг синг- лисидир. «Таҳзиб ул-асмо»⁸⁸ ва «Асаба дар тамизи саҳоба»⁸⁹ ки- тобларидан бордирким. Аббоснинг — тангри ундан рози бўлсин — бир хотинидан тўрт ўғил дунёга келган эди: 1) ҳазрати Фазл. Ма- вори Шом вилоятида, Ярмуқ деган ўриндадир. 2) Ҳазрати Абдулло.

Қабри Тоиф вилоятида (Макка музофоти). 3) Ҳазрати Убайдулло. Мазори Мадинада. 4) Ҳазрати Қусам. Мазори Самарқанддадир. Ғиёсиддин Жавҳарий ўз асарида «Аббоснинг беш ўғли бор эди» деб кўрсатади. Юқорида ёзилмиш тўрт ўғлини санагандан кейин, бешинчи ўғли Маобит⁹⁰ исмлик эди. У Африкада кўмилган дейди. «Мадориж ан-нубуват»⁹¹ китобида зикр қилинган: пайғамбар ўз амакиси Аббосга, ундан олло рози бўлсин, деди: «эртага ўғилларинг билан келгин». [Лекин] Аббос, беш ўғли бўлсада, (фақат) Абдурахмон билан келган. Пайғамбар уларга ўз чодирини тикиб берди ва деди: «Э, худойим, Аббос ва унинг фарзандларини равшан ва ботин мағфиратинг билан ярлақинг, кейин келадиган авлодларингни ҳам ўз ҳимоятингда асра!» Тирмизий⁹² дан ривоят қилинди. Ва Ғиёсиддин (Жавҳарий)нинг (яна) айтишича, ҳазрат Қусам пайғамбарни вафот этгандан сўнг ювганлардан биридир. Бир ривоятда айтилишича Қусам пайғамбарнинг ўлими чоғида 8 яшар эди. Афту башараси ва қилиғи буткул пайғамбарга ўхшаш эди. Чунончи «Ашбах ун-нос» (деган) ҳадисда «Менга ўхшаш яратилган», дейилган. Қусам бин Аббосни имом Ҳасан⁹³ билан эмишга бердилар ва Қусамнинг онаси пайғамбар замонида бир кеча тушида пайғамбарнинг шарофатлик аъзоларидан бирини унинг олдига ташлаганлар. (Сўнг) у келиб пайғамбарга арз қилганда, у деди: «Яқинда пайғамбар қизи Фотима⁹⁴ (ҳам) ўғил кўради, сен уни (ҳам) эмизгин». Ҳазрат амир ул-мўъминин Али каррама оллоҳу ваҳжа, [тангри унинг чехрасини олижаноб этсин], халифалиғи⁹⁵ чоғида унинг буйруғи билан Макка шаҳрига ҳоким бўлиб турди. У шаҳид бўлгандан кейин маовия (бин Абу Суфён)⁹⁶ замонида унинг буйруғи билан Убайд Зиёддан сўнгра, Хуросон ҳокимлигига тайинланган уруш бошлиқларидан Усмон ўғли Саъид кетидан Мовароуннаҳрга келди. Усмон ўғли ҳазрати Саъид яраш йўли билан Самарқандни олиб халқини мусулмон қилди. Динни кучайтирмоқ ва шарият ҳукмларини юргузмоқ тилағи билан Қусамни бир неча ислом қўшини билан бирга бунда қолдирди,⁹⁶ ҳижрийда (мелодий 677 й.) кофирлар шаҳарга ҳужум қилдилар. Самарқанд шаҳрининг Намозгоҳида Қусам жон чиқарига ўқ тегиб шаҳид бўлди ва қутлуғ гавдасини Бану ножия қабристонидан гор ёнида⁹⁷ кўмдилар. Тўғри ривоят шудирким, Усмон ўғли Саъид Самарқанд эли билан урушаётганда, Қусам жон чиқарига ўқ тегиб шаҳид бўлди ва Бану ножия қабристонидан кўмилди. Алломаи Утбий «Саҳиҳи Бухорий шарҳи»да Аббос ўғли Қусамнинг қабри Самарқандда Оҳанин дарвозасининг яқинида Бану ножия қабристонидадир, деб аниқлаб ёзибдир. Абу Абдулло «Тарихи Нишопур»да⁹⁸ тўғриси Қусам ҳазратлари вафот этиб Самарқандда кўмилгандир, деб ёзди. Бошқа бир ривоятга кўра, ҳазрат Қусам Ширинкет (Самарқанд музофоти) деган мавзёда

шаҳид қилинган ва гавдасини Кўҳак дарёсидан кечириб ўтказиб, Бану ноҳия қабристонид⁹⁹ кўмдилар. Султон Санжар Мозий¹⁰⁰ замонасида ўша қабристонда «Қусамия» аталган бир мадраса солинган эди. У мадраса Самарқанд қўрғони ўрнига тепа устида, Оби Маъшҳад ариғининг яқинида, кунботар томонида эди. Ҳозирда ундай бир нишона қолмагандир.

Амир Темур кўрагоннинг подшолиги вақтида ушбу мазор иморат қилиниб, турли безаклар билан безатилди. Унинг хотин ва сингилларидан бир нечаси ва баъзи амирлар унда ўринлар белгилаб, ўзлари учун турбатлар ва даҳмалар ясашиб, уларнинг устида буюк-буюк бинолар солдиргандирлар. Ложувард тусли фалак дунё юзига тамошо кўзини очгандан бери бунга ўхшаш гўзал ва безаклик иморат кўрмаган. Фирузаранглик, қўбтурма нақшлик (муқарнас) ғилдирак ой билан куёшдан ўзига кўз ясагандан буён бу каби бинокорлик кошнларни тамошо қилмаган. Бу иморатнинг кўринишидан кўзлар безаниб, мурасаъ (бир-бировига келиштириб чизилган инжулар) бўладир.¹⁰¹

Ушбу сагрлар ва бу рисолаи ёзувчи мен яхши иттифоқ тушиб панжшанба куни туш вақти 16-нчи жумоди ал-аввал ойи ҳ. 1251 (1835) да расули мухторнинг амакиваччаси ҳазрат шоҳ ундан олло рози бўлсин, мазорини зиёрат қилгандан сўнг, иморатларни, масжид ва миёнсаройларни, гумбазларни ва у ердаги ёзмаларни кириб кўрдим ва кўрган-билганларимни кўчириб бу ерга ёздим, шунинг учунким, замоннинг ўзгариши билан бу асарлар кўздан йўқолганда, ушбу қоғозда ёзгулик қолгай, ибрат олингиз эй ақли салим эгалари!

Яширин қолмасинким, Ҳазрати Шоҳнинг муборак мазори билан бир қаторда бўлган масжидларнинг иморати 735 (1334) йилида биткандир. Солниш тарихининг ёзмаси гумбаз ичида кўрниб турибди. Лекин масжиди калоннинг солиниши тарихи ўчмиш ва йўқолгандир. Узунча миёнсарой томонидаги эшиги устида бир ёқда Султон Аҳмад¹⁰² ва бошқа ёқда Султон Абу Саъид¹⁰³ оти ёзилгандир. Баъзилар Амир Темурдан бурун хон бўлиб ўтган Султон Абу Саъид¹⁰⁴ томонидан ушбу бино солинган бўлса керак, деб ўйлайдилар. Узунча миёнсаройга кириладиган уймакор дарвозанинг ясалиши тарихи 807 (1404) йилларким, ҳозирда ҳам дарвозанинг бурнида ёзмаси бор. Ушбу миёнсаройнинг шимолида, зиналар қаршисидаги ихота қилиб олинган ялангликнинг бир ёнида Амир Темурнинг хотини, Амир Мусо ўғли бўлган Амир Одилнинг қизи Тумон оқо даҳмасининг гумбази бор.¹⁰⁵ Даҳма олдида масжид бор. Унинг шимолида Аҳмадхожанинг даҳмаси бор. Кунчиқар томонда Қутлуқ оқонинг даҳмаси бор. Ушбу Қутлуқ оқо ҳам Амир Темурнинг мухтарам хотинларидан биридир. Туман оқо даҳмасининг битказилдиш йили 862 (1457) дирким де-

ворида ёзилгандир. Зиналарнинг ёнида, юқори томонда 4 гумбаз бор: иккаласи йўлнинг кунботарида яна иккаласи йўлнинг кунчиқаридадир. Фарб томондаги икки гумбазким, бир-бирисига туташгандир. Бириси Амирзода¹⁰⁶ даҳмасидир. Унинг битирилш йили 799 (1396) дадир, деб ёзилгани равоқида кўриниб турибди. Иккинчиси Амир Тороғой қизи, Амир Темурнинг синглиси бўлган Туркон оқонинг даҳмасидир. Унинг битирилш тарихи 773 (1371) йилдирким, равоқида ёзилгандир. Унинг (Туркон оқонинг) улими 785 (1382) йилда воқе бўлган. Йўлнинг кунчиқарида бўлган иккала гумбаздан бириси Туркон оқо гумбазининг қаршисидагиси Амир Темур синглиси Тороғой қизи Ширинбека оқо даҳмаси эрур. Унинг битирилиши 767 (1365) йилдадирким, ёзуви равоқида кўриниб турибди. Кунчиқардаги у бириси Амир Ҳусайн даҳмаси бўлиб, Амирзода гумбазининг қаршисидадир. Унинг битирилиш йили 777 (1375) дадирким, равоқидаги ёзмада бордир.

Мавлоно Шарафиддин Алп Яздий ўз тарихида шундай ёзадики, Амир Темур 801 (1399) йилда Ҳиндустон юришидан қайтиб келиб, шаъбон ойида Самарқанддаги Боғи дилкушода бўлган кўшикка қўнди. Олтинчи шаъбонда Самарқанд ичига кириб, еттинчисида Қусам (бин) Аббос ўғлининг рази оллоҳу анҳу—тангри ундан рози бўлсин—файз берувчи мазорига зиёрат учун бориб қутланди.¹⁰⁸ Ундан Ҳазрати Шоҳ шарофатли мазори дарвозасининг қаршисида бўлган Туман оқо хонақоҳига бориб пешин намозини онда ўтаб, Боғи чанорон сари жўнади. Ундан Боғи беҳиштга қараб кетди. Келаси кунни Боғи баландга келиб қўнди. Ушбу сўзларни [мавлоно Шарафуддин] масжиди жомеъининг солиниши тўғрисидаги ёзган бўлимида айтади.¹⁰⁹ Зиналарнинг қўйисиди, катта йўлнинг ёнида бўлган масжид, миёнсарой ва ҳужраларни эса Улуғбек мирзонинг ўғли Абдулазиз мирзо солдирган. Унинг битирилиши тарихи 838 (1434) йиллардирким, миёнсарой равоқидаги ёзмада кўриниб турибди.¹¹⁰ Ва яна зиналарнинг қўйисиди, кунчиқар томонда (катта дарвоза ва миёнсаройдан ўтказ, ўнг қўлда) бир мадраса бордирким уни мўминлар амира Сайид Амир Ҳайдар салтанати чоғида давлатининг ишончли кишиси ва султонлик нойиби, шаън эгаси бўлган самарқандлик Давлат қушбеги 1228 (1812) йилда солдирган. Ушбу мадраса эшигини ёнида, шимол томонда, Самарқанд ҳокимли бўлиб турган мадраса эгасининг ўғли марҳум Муҳаммад Шарифбийнинг қабри бор.

Аммо шаҳзода Қусамнинг нур сочувчи мазорининг зиёрагидан аҳли диллар ажойиб завқ оладилар. Бу шарофатли жойнинг тупроғини подшолар ўз кўзларига тўтиё қиладилар. Тажрибада кўрилгандирки ҳар бир ҳаёсиз ва нопок киши яқин, ёки узоқдан у кишининг мазорига эҳтиромсизлик кўрсатса, тангри таоло андак фурсатда унинг жазосини беради. Тангрининг элчиси, унга салом ва салот бўлсин, азиз саҳобалари кароматларини кўрсатади.

2. Шайхулисом (хожа) Абулҳасан ва 3. Абу Наср Қассоб ва 4. Амири Хуросон мазорлари Аббос ўғли Қўсам мазори бўлган тепада экан. Ҳозирда соғона тошлари ва белгилари йўқолгандир. 5. Муҳаммад бин Молика Аштар мазори Афросиёб қўрғонининг қирғоғида, Оби машҳад ариғининг ёнидадир. Ушбу мазор билан Оби Машҳад аросида бир катта йўл бордир. Унинг ҳазрати Шоҳ-ёронларидан экани машҳур. Узга аҳволи белгилик эмас ва яна тангри таоло яхши билади.

6. Хожа Абулҳасан мазори.¹¹¹ Бу мазор Хизир алайҳиссалом масжидининг кунботар девори орқасида ва яқинидадир. Унинг қабри устида тош майдаларидан узунча соғона шекиллик нишона ясабдирлар. У киши мазорининг баракоти очиқ ва ошқорадир, унга тангрининг раҳмати бўлсин.

7. Хожа Муҳаммад санграсон мазори. Унинг оти хожа Ҳамавий бўлиб, Қабри Афросиёб ҳандаги кунботарида, шимолий бурчакдадир. Айтадирларким у ҳазрати Шоҳ ёронларидан эди, мусулмонлар билан кофирлар ўртасида бўлган урушда тош еткузиб турган эмиш. Ушбу мазорнинг яқинида бўлган юксакликда бир масжиднинг қўйида бир савмаа¹¹² бордурким, тангри қўлларининг турар ўрни экан. Ушбу қабристонда бир талай авлиёларнинг мазорлари бор. Хожа Муҳаммад Фазл Балхийнинг мазори ҳам шундадир. Балхдан Самарқандга келган ва бунда уни қози қилдилар. Шундан кейин ҳажга бориб, яна Самарқандга қайтиб келди. Улими 319 (931) дадир. Муҳаммад Насрий Марвазий, Муҳаммад бин Сатид Бухорий ва хожа Муҳаммад Валиднинг қабрлари ҳам ушбу пушта устида эканким, нишонлари йўқалиб, билинмай қолибди. Ҳазрат Саййид Аҳмад ва унинг халифаси мавлоно Шамсуддин Ўзгандийнинг мазорлари ҳам ушбу қабристонда. Пойқабоқ дарвозасининг яқинидадир. Бу иккала буюк киши бир узунча супа устида роҳатда ётадилар. Улар турк шайхларидан эканлар. Хожа Муҳаммад санграсон қабристонининг кунботар чек ораси Новадон ариғининг жарлигидир. Бу ариқ булоқлардан келиб, шаҳар ичидан ўтиб, Сияҳоб ариғига қуюлади. Шимол томони Сияҳоб ариғидир, кунчиқари Афросиёб қўрғонининг ўрни ва жануб томони Самарқанд қўрғонининг ўрнидир. Шу айтилган оралигида чет бўлган майдон азизлар ва мусулмонларнинг қабр ўринларидир. Бу майдон саҳнидаги тепачалар, соғона харобаларининг намуна-сидирким, иморатлари бузилиб йўқолгандир. Афросиёб қўрғонининг қирғоғида, ғарби-шимолий бурчакда, Банда хотиннинг мазори ва Мискин номлик савмаа бор эканким, ҳозирда иккаласи ҳам йўқолгандир. Сияҳоб ариғининг яқинидаги баланд тепа остида «Мискин» деб аталадиган бир ғор бордирким, турк шайхларидан бўлган азизони Ходим шайхнинг¹¹³ қабри унинг шимолидадир. Бу

шайхнинг муфассал таржимаи ҳоли «Ламаҳот» китобида бор.¹¹⁴ Мазорининг зиёратидан киши кучли таъсирланади.

Сияҳоб яқинида бўлган Банда хотин мазорининг пастлигида бир булоқ бор, унинг сувини қутлуғ биладилар.

Байт:

Чашма ки мечўшад аз ин хокдон,
Ашки муқимон тайн хок дон!

Таржимаси:

Бу тупроқдан қайнаб чиққан булоқни,
Тупроқ остидагиларнинг кўз ёши [деб] бил!

8. Сербаракот Ғотфар маҳалласининг мазори. Ғотфар маҳалласини Ғотфир кўчаси ҳам дейдилар. Ушбу маҳалла Самарқанд шаҳрининг ташқарисида, арkning ғарби-шимолий бурчаги қарши-сидадир. Бу ерда бир мазор бор, [уни] халқ хожа Юсуф Ҳамадоний қабри деб зиёрат қиладилар. Ҳазрат мавлоно Абдурахмон Жомий «Нафаҳот-ул-унс»¹¹⁵ китобида хожа Юсуф Ҳамадоний қабри Марв вилоятида деб аниқлаб ёзади.¹¹⁶ Улкан авлиёлардан саналадиган хожа Абулфаворис Бағдодийнинг қабри шундадир. Яна имоми Ломиший, Умар бин Аҳмад Марғинонийнинг мазори, хожа Искандар Дормийнинг турбати, хожа Зайниддин Димишқийнинг қабри [ҳам] ушбу маҳаллададир. Шу ерда, жар яқинида, эски замонда бир тепа бор эканки, у «Тали тўғон» деб аталар экан. Ҳазрат шайх Шамс улайимайи Ҳалвоийнинг мазори шу тепанинг яқинида экан. Хожа Дурюзагар ва хожа Мўйтобнинг мазори ҳам шундадир. «Тали тўғон»га яқин ва унга туташ «Тали муҳаррабон» деб аталадиган бир тепа ҳам бор. Хожа Ғотфариий ушбу тепада кўмилган. Ҳозирда уларнинг нишонлари ва ёзувлик тошлари йўқолган. Буларни эски китоблардан ва кекса кишилардан суриштириб ёздик.

Ҳишткўприк олдида, Навбоғ томонига бориладиргон йўл четида; жар ичида бир азизнинг файз асарли кўмилган ўрни бор. Турклар уни «Сойлик ота» дейдилар. «Саволик ота» отагувчилар ҳам бор. Уларга тангрининг раҳмати ва розилиги бўлсин.

САМАРҚАНД АРКИ ИЧИДАГИ МАЗОРЛАР

9. Қутби Чордахўм мазори. Бу кишининг оти Шайх Нуриддин Басирдир. Ундан «сизнинг замонингизда қутб кимдир?» деб сўраганда у: «биродарим Абдулло ўн учинчи қутбдир, биз ўн тўртинчимиз», деб жавоб берибдир. Шунинг учун Қутби чордахўм деб донг чиқарган. «Басир» шунинг учун деганларким, у киши

онадан сўқир туғилган бўлса ҳам валийлик нури билан барча кўргуликларни кўрар эди. У қутблар орасида ўн тўрт кечалик гўлган ойдек эди. Шунга кўра, ўзини ўн тўртинчи қутб атайди. У шайх Зайниддин Қуйи Орифонийнинг халифаси бўлиб, ундан тарбия топиб, қабул даражасига етган. Шайхликда тугалланиб, энг сўнги босқичига мингач¹¹⁷, йўлбошчисининг ғайбий ишорати юзасидан, онаси билан бирга Нўшкентдан Самарқандга кўчиб келибди. Нўшкент ва Қуйи Орифон Тошкент вилоятининг қишлоқларидандир.¹¹⁸ Самарқандга келгач, Новадон булоғининг ёқасида Қуйи Чўпононда сабзаранг ёки «Масжиди кабуд» ва турклар томонидан «Кўк мачит» деб аталадиган масжидда қўниб, шунда ўрнашибдир. Зикрни жаҳри¹¹⁹ йўли билан айтар экан. Бир талай кишини олислик ўрнидан яқинлик даражасига етказибдир. У 640 (1242) йилда ўлди.¹²⁰ Гавдасини Новадон булоғининг ёқасида кўмдилар. Айтадиларким Қутби чордахўмнинг қутлуғ мазори Новадон бўйида арkning ташқарисида экан. Амир Темур кўрагон ҳазрати шайх Абу Саъид бин ҳазрати шайх Бурҳониддин Соғарчий¹²¹ дан ўз ишларининг олдинга бориши учун руҳоний ёрдам сўраганда, шайх Нуриддин (Қутби чордахўм) қабрини зиёрат этишга буюрибди. Шу шайхнинг буйруғи бўйича Амир Темур Қутби чордахўм мазорини Самарқанд аркига киргизиб, қабри устида гўзал ва юксак бир бино солдирган ва гумбазининг устига олтидан бир қубба ясаиб ўрнатган экан.¹²² Ушбу мазорнинг зиёрати, дуонинг қабули ва тилакларнинг юзага чиқишига анча таъсирликдир. Амир Темур кечалари шул мазорнинг теварагида айланиб юрар экан.

Байт:

Қор на ин гумбази гардон кунад,
Ҳарчи кунанд ҳиммати мардон кунад

Мазмуни:

Ишларни қиладиган шу айланувчи гумбаз (яъне фалак) эмас,
Балки ҳар нима қилса, эрларнинг ҳиммати қилади.

10. Ҳазрати фахр ул-ислом Али Паздавий¹²³ мазори. Бу мазор Самарқанд ўрдасининг ичида, вазир масжидининг саҳнасида, Қутби чордахўм мазорининг яқинидадир. Ушбу имом отасининг оти Ҳусайндир. Али Паздавий 10 жилдлик «Мабсут» китоби,¹²⁴ «Жомеъ ус-сағир» шарҳи ҳамда усули фикҳда «Усули Паздавий» китобларини ёзган. Дерларким, шу имомнинг замонасида Шофеъий мазҳабида¹²⁵ бўлган бир олим келиб, ҳанафий мазҳабидаги¹²⁶ олимларни енга бошлади ва ўз мазҳабига киргизаверди. Мулалар унинг билан мунозара қилишга ундаб имомга ёпишдилар.

Имом кўнмади. Лекин муллалар фириб ишлатиб уни мунозара қилдирдилар. Шофезий олими имом Шофезийни мақтаб, у бир ойда «Қуръон»ни ёдлагандир, деди. Имом: «Бу жуда қулай бир иш, олти ойда эл аро тарқалган бутун илмлардан хабардор бўлмак мумкин», деди. Олти ойдан кейин қайси китобдан сўрасалар, [Али Паздавий] муфассал йўсинда айтиб берар эди. Шофезий олими бу ҳолни кўргач, индай олмасдан ожиз қолди. Айтадиларким, имом «Эҳё ал-улум» китобининг муаллифи 40 жилдлик «Ёқут ат-таъвил» тафсири ва «Мушкот ул-анвор»нинг муаллифи бўлган имом ҳужжат ул-ислом Зайнуддин Абу Ҳомид Муҳаммад бин Аҳмад ал-аззолий¹²⁷ билан кўришиб сўҳбатлашган. Ҳужжат ул-ислом от гўштининг ҳалоллигини даъво қилиб далил келтирди, (аммо) имом [Паздавий] қабул қилмай жавоб қайтарди. Ҳужжат ул-ислом индамасдан қолди. Нақл қиладиларким, имом [Паздавий] Самарқандда қози бўлиб турди. 482 (1089) йилда ўлди.¹²⁸ Яна дерларким, биров имом [яъни имом Паздавий] қошига келиб «Қуръон»ни форсийчага ўгуриб ўқисалар ва арабчасини бир ёққа ташласалар тузукми?», деб сўрабди. Имом дарҳол у кишини ўлдиришга буюрди ва «бу кишини ўлдиришга буюришимнинг сабаби шулким, бу одам «Қуръон»ни мўъжизаликдан чиқариб, динга халал ва ўзгариш киритмоқчидир. Шунга кўра уни ўлдиришни вожиб билдим», деди. Имомнинг бу ишини Самарқанд ҳокими маъқуллади.

11. Ҳазрат шайх Абдурахмон ибн ал-Авф деб шуҳрат қозонган Шайх Абдурахмон мазори. Бу мазор арк дарвозасига туташ, Қутби чордахўм ва имом фахр ул-ислом мазорлари яқинидадир. Лекин «Тарихи Мадина»да¹²⁹ «Абдурахмон ибн ал-Авф мазори мунаввар Мадинада Боқеъ қабристонидадир», деб кўрсатилади. Иккала киши бир ном билан аталган бўлса эҳтимол. Яна улуғ тангрини ўзи билади. Унинг, худонинг раҳмати бўлсин, мазори жуда нуридир.

Булардан бошқа Самарқанд арки ичида яна уч мазор бор: биринчиси арkning шимолида, иккинчиси кунботар томонида ва учинчиси Қутби чордахўм дарвозаси эмас, ўзга бир дарвозанинг яқинидадир. Бу уч азизнинг от ва ҳоллари белгилик эмас.

САМАРҚАНД ШАҲРИНИНГ ОЛИЙ АРКИДАН ТАШҚАРИДА БЎЛГАН СЕРБАРАКОТ МАЗОРЛАР

12 Ҳазрати Рухободнинг файз осорлик мазори. Ушбу мазор эгасининг муборак оти мавлоно Бурҳониддин Соғарчийдир. Соғарч Самарқандга қарашли қишлоқлардан эканким, ҳозирда бузукдир.¹³⁰ Бу мазор Самарқанд шаҳрининг ичида, арkning жанубий девори яқинида. Айтадиларким, мавлоно тириклик чоғида

бўлғуси мазор ўрнига келиб «ушбу тупроқдан танишлиқ иси келди», деган эмиш. Ўлганидан сўнг шунда кўмилган. Мавлоно Ҳазрат Умар Хаттоб,¹³¹ тангри ундан рози бўлсин, наслидандир. Муҳаммад пайғамбарнинг бир тола туки мис идиш ичида қабрининг гумбази шифтида осилган. Мазори устидаги гумбаз, Амир Темур кўрагон томонидан солинган. Ушбу мазорнинг зиёрати кишининг кўнглини очар ва руҳини орттиради.

13. Ҳазрат Вайсий отонинг фойз осорли мазори Самарқанд шаҳри ичида шаҳарнинг кунботар тарафида Зингарон гузаридадир. Унинг ҳазрати Вайсий Қаран¹³² наслидан бўлганлиги машҳурдир. Онадан туғма валий бўлганлиги сабабли уни «Вайсий» атайдилар. У кишининг мазори порлоқ, нурлидир.

14. Ҳазрат Амир Саййид Барака мазори. Самарқанд шаҳрининг ичида, Амир Темур кўрагон дахмасининг гумбази тагидадир. Ҳазрат Саййид Барака Қирмон вилоятдан Балх шаҳрига келиб, Амир Темурга ботиндан ёрдамлашибдир ва Амир Темур Саййид Баракани Самарқандга олиб келибдир. Саййид Самарқандда бўлган вақтда, Амир Темур Муҳаммад Султон мадрасасини кўргани бориб, ўша мадрасанинг кунботар томонида, ўзининг қабри учун мрамар ва яшил тошлардан юксак бир бино ва гумбаз солдирди. Гумбазнинг шимолида улкан бир мадраса солдириб, унинг саҳнасида гўзал бир чорбоғ туздирди. Саййид Барака ўлгандан кейин унинг ўлигини Мозандарондан келтириб, ушбу гумбаз ичига кўмдирди.¹³³ Ўзининг кўмилажак ўрнини ҳам Саййиднинг оёғи остида белгилади. Амир Темур энг кейинги сафари бўлароқ 300 минг¹³⁴ урушқоқ кучли қўшин билан Хитой ўлкасининг фатҳи учун йўлга чиқди. Йўл устида Туркистон музофотидан бўлган Утрорга борагач касалланиб, Келдибек уйига кўнди ва шу ерда вафот этди.¹³⁵ Беш кун ичида унинг ўлигини Самарқандга келтириб ўз дахмасининг гумбази ичида Саййид Бараканинг оёғи остида мрамар сандуққа солиб кўмдилар. Утрордан Самарқандга 70 тошлоқ йўлдир. Айтадурларким, Шоҳрух мирзо [отасининг ўлимини эшитиб] Хиротдан Самарқандга келиб, отасининг ўлигини у ердан (ўзининг дахмасидан) ёв хавфидан бошқа яширин бир ўринга кўмдирди.¹³⁶

Султон Шоҳрух мирзо, Мироншоҳ, Муҳаммад Султон ва Мирзо Улуғбекнинг соғоналари¹³⁷ Амир Темур дахмасининг гумбази ичидадир. Ҳазрат Саййид (Барака) нинг мазори қутлуғ бир мазордир. Гумбаз ичида супа устида Мир Сайид Умар бин Сайид Қулолнинг [ҳам] қабри бордир.¹³⁸ Унинг мазоридан нур зоҳирдир. Амир Темур дахмасининг гумбази устида олтин қубба ўрнатилган эканким, вилоятнинг бузгунчилик чоғида қандайдир бир бахтсиз олиб йўқ қилгандир.

15. Хон Саййид имом деб машҳур бўлган ҳазрат имом Носи-

руддин мазори. Ушбу мазор Самарқанд ичида, Новадон булогининг кунботар томонида, тепа устида ва боғи Новадон булоғи аригининг яқинидадир. Ҳазрат Хон Саййид бурунги ўтмишлардан бўлиб, таржимаи ҳоли белгилик эмас.

16. Коризон дарвозаси, бошқа от билан айтганда Хожа Аҳрор дарвозасининг яқинида, шаҳар қўрғонининг қирғоғида, ичкари ёқда бир мазор бор. Яна шунга ўхшаш хон Саййид имом мазорига бориладиган катта кўчанинг ғарбида, дарвоза яқинида бир мазор бордир. Бу иккала мазор эгаларининг номлари ва таржимаи ҳолилари аниқланмади уларнинг ётган тупроқларини яна тангрининг ўзи яхши билади.

17 Ҳазрат Муҳаммад бин Имом Жаъфар Содиқнинг¹³⁹ олло улардан рози бўлсин фойза осор мазори шаҳар ичида, Шердор мадрасаси равоқининг жанубий гулдастаси остидаги гумбаз ичидадир. Айтадиларким, амир Ялангтўшбий оталик ҳазрат имом гавдасини улуғлаш учун у ерда мадраса¹⁴⁰ солдирибди. Эрон томонидан келган эски, лекин аввали тушиб қолган бир китобдаким, [унда] имомларнинг¹⁴¹ тўғилишлари, ёшлари, вафот ва қабрларининг ўринлари суриштирилиб ёзилган эди, унда имом Муҳаммад бин Жаъфар Содиқнинг, олло улардан рози бўлсин, мазори Самарқанддадир, деб кўрғазганди. Ушбу белгиланган ўрин экани машҳурдир.

18. Шайх Абу Мансур Мотуридий мазори.¹⁴² Чокардизада. Ушбу қабристон (Чокардиза) шаҳар ичида, кунчиқар томонда, шаҳарнинг бир чеккасидадир. У ер тубда имоми зоҳид Абу Исҳоқ бин Иброҳим бин Саммоси Мутаваъийнинг боғи экан ва ўзи ҳам ўша ерда кўмилган экан. Шу қабристоннинг ўртасида бир масжид бор. Шайх Абу Мансурнинг мазори шу масжиднинг жануб томонида ва яқинидадир. Қабр узоридаги кўк тусдаги соғона тоши масжид деворидан 5 газ чамаси олисроқдадир. Шайхнинг Мотурид қишлоғида бир боғи бор эканким, кўпинча ёғочларини ва ниҳолларини ўз кўли билан ўтқизар эмиш. «Ҳайрат ул-фуқаҳо» китобида бордирким [бир кун] шайх Абу Мансурнинг хизматчиси кетман чопар ва шайхнинг ўзи ток ўтқазар эди. Шу чоқда муаззин азон айта қолди. Шайх ишни тўхтатиб масжидга бормоқчи бўлди, лекин ток ўтқазгани ошиқиб боролмади. Бир йилдан кейин подшоҳ ҳар бир боққа бир неча [кўза] ичкилик бидъат солиқ солди. Ҳазрат шайх «Ушбу бидъат менинг ток ўтқазишга машғул бўлиб, намоз ишини кейинга қолдириш ишимнинг шумлигидан юзага чиқди», деб муборак салласини ерга уриб йиғлар эди. Айтадиларким, шайх бир кун боғда эди, Бағдод халифаси томонидан, шайхдан бир масалани сўрагани Самарқандга юборилган элчи келиб боғ эшигини қоқди. Шайх йиртиқ кийим кийинган ҳолда чиқди. Элчи: «Мавлоно қайдадир?»—деб сўради. Шайх: «Мавлоно

тангридир», деб жавоб берди. Тагин элчи: «Хожа қайдадир?» деб сўради. Шайх: «Хожа Мустафодир», деб жавоб қайтарди. Яна элчи: «Абу Мансур қайдадир?» деб сўради. Абу Мансур: «Ушбу тиланчи кекса», деб ўзини кўрсатди. Айтишларича унинг ёронлари дарс таълим олиш учун [шайхнинг] боғига келар эдилар. Ит-тофоқо, ҳамал ойи эди, шайх ёронлари учун бир ўрик дарахтининг шохини қоқди. Унинг кароматидин ер ўрик меваси билан тўлди. Ёронлар еб тўйдилар. Мотурид — Самарқанднинг ташқарисид, унинг шимол тарафидаги қишлоқ. [Яна] нақлда борким, ҳазраг Абу Мансурнинг хотини дағал ва бадфезл хотин эди. Бир кун шайх танурга ўт қўяётган эди, хотини жаҳл қилиб шайхнинг муборак орқасига беш бор тепди. Шайх умрининг охирида «ўша беш тепки билан беш парда ўртадан кўтарилди ва ўттиз икки йил рўза тутиб, кечалари тик туришни бажо келтирдим, токи қолган икки ҳижоб [ҳам] ўртадан кўтарилсин деб. Қани энди (ўшанда) яна икки тепки ҳам тепганда, бунчалик машаққат чекмаган бўлур эдим», деди. Ҳазрат шайхда ажойиб [бир] ҳолат [ҳам] бор эди. У гоҳо яҳудийлар маҳалласига бориб «ибодат қилинглар, ёхуд ўлинглар!» деб хитоб қилар эди. Бу сўзни эшитганлар имон келтирмасалар ўша чоғдаёқ ўлардилар.

Ножия фирқасиким, уларни суннат ва жамоат аҳли дерлар, эътиқод масалаларда икки бўлакка бўлинадилар. Шайх Абдулҳасан ашъорийга¹⁴⁵ қарайдиғанларни «Ашоира» ва ҳазрати Абу Мансури Мотуридийга қарашлиларни «Мотрудия» деб атайдилар. Рум, Бухоро, Балх, Хоразм, Самарқанд, Фарғона ва Ҳиндистондек катта мусулмон ўлкаларининг барча халқи ва Туркистон ҳамда Кошғар каби мамлакатларда яшовчи эллар ҳаммаси Мотрудия мазҳабидадирлар.

Шайх Абу Мансур мазори тошининг кунботар томонида «Ҳазирайи муфтиён» аталган бир майдонча бордирким, унда тўрт юз муфтий кўмилгандир, дейдулар. Уша ҳазиранинг теварагида пишиқ гиштдан қурилган деворнинг қолама излари бордирким ҳали ҳам кўриниб турибдир. Ушбу ҳазиранинг ичида хожа Муҳаммад Хайр ул-Нассожнинг турбати бордир. Бунда яна Кеш хожалари ҳам кўмилгандирлар.¹⁴⁶ Чокардиза жуда эски қабристондир Мавлоно Шамсуддин биръ-ёнгаранинг турбати, шайх Муҳтасибнинг қабри, Хожа Алайкўм ва Зайнулхож мазорлари Чортоқнинг¹⁴⁷ теварагидадир. Муфтийлар ҳазирасининг ташқарисид, Шайх Абу Бакр Бухорийнинг қабри ва Шайх Абулқосим Самарқандийнинг турбати бор. У (Абулқосим) ўнинчи муҳаррам 342 (953 28 майда) ўлган. Шайх Абулқосим Абубакр Варроқ¹⁴⁸ билан кўришган ва суҳбат қилишган. Булардан бошқа Чокардиза қабристониде Хожа Баҳрий Пишоварий, Хожа Рашид, Хожа Дуридқаш, мавлоно Мансур Зоҳид чармгар, Шайх Обрез ва ўзгаларининг

мазор ва турбатлари бор. Қабристоннинг шимол бўлагининг чеккасида, катта кўчадан олисроқда, Амир Темур Ҳирот ва Машҳаддан Самарқандга олиб келган саййидларнинг суфаси бор. У келтирган саййидларнинг кўпчилиги шу суфада кўмилгандирлар. Шунга ўхшаш, яна Чокардиза қабристонининг жанубида саййидлар қabri бор; уларнинг кўмилган ўринлари катта бир гумбаз йўсинли дахмадир. Ушбу гумбазнинг тагида ҳазрат имом Хусайн,¹⁴⁹ ундан оллоҳ рози бўлсин, авлодидан бирови кўмилган дед айтадирлар. Ҳозирда дахма деворининг баъзи ёқлари бутун ва маҳкамдир, лекин соғона тошлари ва ўзга белгилар, қабрлар билан бирга, Самарқанднинг бузуқчилик чоғларида йўқолибдир. Ушбу рисоланинг эгаси гуном Абутоҳирхожа ушбу қабрлар теvaraгида доим юратурган бўлса ҳам, уларни белгилгани ҳеч нима тополмади, лекин ушбу мазор эгаларининг отларини эски китобларнинг сўзларига қараб тайинлади.¹⁵⁰ Қабристон ўртасидаги ва ҳидоят туғи бўлган ҳазрат Шайх Абу Мансур мазорининг икки ёнидаги масжид дуо ижобат бўлатурган дилкушо мақом ва жамият бағишлайдиган жойдир.

[Ҳикоят]: Бир куни шайх [Абу Мансур] мазорининг зиёратига бориб, масжидга кириб ўлтирдим. Ёнимда ўлтирган зоҳид мейдан: «Сабаби нимаки мен [тушимда] ҳазрат шайхни буроқ минган ҳолда кўраман. Бу кашф неча бор такрорланди?», деб сўради. Мен унга: «Шояд бу мартаба суннатига гоят татаббуларидан бўлса керак», дедим. Бирмунча вақтдан кейин «Фатвои бараҳна»¹⁵¹ [китоби]да ўқидимки, шайх Абу Мансур дунёдан кетадиган кечаси етмиш мартаба ҳожатга чиқиб ҳар бор таҳорат қилган [ва] деган: «Бу кеча мен дунёдан кетаман. Расул алайҳиссалом «дунёдан таҳорат билан кетган киши шаҳид ҳисобланади», деган. «У зотнинг вафотдан кейин бир киши тушида етмишта буроқ унинг ёнида турганини кўрган [Шайх унга]: «Бу ўша қилган етмиш таҳоратим», деган. Қадимий одатимни қилиб, бир куни ўша мақбара зиёратига бордим. У ерда бир кишининг боши кўринди, қарасам бир кўр киши [экан]. [Унга] салом бердим. У менга: «Ажабо, бу ер ҳасратхонага ўхшайди, [унинг] ҳар тарафидан ҳасрат маъниси кишининг хотирига келади. Бу аҳвол ўзга мазорларда йўқдир», деди. Менинг хотирамга ҳеч қандай жавоб келмади. У киши ҳам [бошқа] бир нима демади. Ва яна унинг мақомотларидан бири шулким, у кишининг замонида бир золим подшоҳ бўлиб, халқ унинг зулмидан шайхга илтижо қилганлар. Шайх тубдан бир камон ясаб ўша золим [подшоҳ] томонига қаратиб отди. Ўша куни у золим хароб бўлди. Ҳазрат шайхнинг руҳониятидан мақсадларнинг ҳосил бўлиши шафоати очиқ кўриниб турарди.

19. Имом Нажмиддин Насафий мазори ҳам Чокардизада шайх Абу Мансури Мотуридий мазорининг яқинидадир. Баъзилар Умар Насафий мазори Абдулло бин Умар масжитининг ташқарисидир дейдилар.

20. Мавлоно Бурҳониддин Марғилоний мазори. Ул киши «Ҳидоя» китобининг эгаси бўлган ушбу Бурҳонуддин Марғилонийнинг қабри ҳам Чокардиза қабристониде, катта кўчанинг кунботари ҳовузига ўхшаган чуқурнинг ёнидадирким, шу катта йўл ўша ҳовуз орқали [шарқий-шимолга қараб] ўтади. [Мавлоно] Бурҳонуддиннинг қабри [ўша] катта йўлнинг жануб тарафида, пишиқ гиштан қилинган баланд суфададир. Мавлоно [Бурҳониддин] Нажмиддин Умар ан-Насафийнинг шогирдидир. У фахр ул-ислом Али Паздавийнинг шогирди. Ул киши имом Шамс ул-аима Ҳалвоийнинг шогирди, ул-имом Али Саъдийнинг шогирдидир. [Имом Али Саъдий эса] имом Халил Абу Бакир бин Фазл ал-Бухорийга, у эса имом Абдулла бин Яъқуб Саъидга шогирдидир. [У киши] Абу Ҳафз Сағирий Бухорийнинг шогирди, [Абу Ҳафз Сағирий Бухорий] ўз отаси имом Абу Ҳафз Кабири Бухорийга, у [эса] Муҳаммад Ҳасан Шайбонийга, [у] ҳазрати Имоми Аъзам Абу Ҳанифага¹⁵² шогирдидир. [Абу Ҳанифа] илмни имом Ҳаммод ва Иброҳим Наҳафийдан олди. [Иброҳим бўлса] имом Алқамадан, у Абдулла Масъуддан, Абдулла Масъуд эса ҳазрат пайғамбардан, унга тангрининг салот ва саломатлари бўлсин, таълим олган. Мавлоно Бурҳониддин аср чоғида душанба куни ражаб ойининг саккизинчиси 515 (1121 йил 23 сентябрда, сешанба куни) туғилиб 544 (1149) йилда зиёрат учун ҳажга бориб қайтди. Зулқаъда ойининг 4-си 573 (1178 йилда апрель ойида) Самарқандда «Ҳидоя»¹⁵³ китобини ёзиб битказди. Сешанба кечаси 14-зилҳижжа ойи 593 (1197 йил 29 октябрда) ёруғ дунёдан тупроқ маҳалласининг қоронғулик хонасига кўчди,¹⁵⁴ унга тангрининг раҳматлари бўлсин.

21. Самарқандлик шоир Ҳаким Сўзанийнинг қабри ҳам Чокардиза қабристониде, шайх Абу Мансур мазорининг яқинидадир. Имом Шаҳобуддин Умар Насафийнинг кўрсатиши бўйича, унинг вафоти 566 (1170) йилдадир.¹⁵⁵

22. Ҳазрат Исмоил шайх мазори. (Ушбу мазор) шаҳар ичида, турклар Култепа деб атайдиган тепанинг шимолидадирким, шу мазор ушбу тепани ҳазрат шайх Абу Мансур мазорига бориладирган катта йўлдан ажратади. Исмоил шайх ҳазрат Нажмуддин Кубаронинг халифаларидан экан.¹⁵⁶

23. Дарвиш Холид мазори.¹⁵⁷ Дари Занжир маҳалласидадир. У Ҳусайн Хоразмийнинг халифаларидан бўлиб, сулуки жаҳрия экан. Дари Занжир Амир Темур кўрагон хотинининг работи бўлиб, Чокардизанинг ғарб томонида ва мусулмонларнинг қабристонига туташган.¹⁵⁸

24. Яъқуб Абуллайс мазори. Яъқуб Абуллайс самарқандлик фақиҳ ҳазрат Абуллайс¹⁵² наслидандир. [Унинг] қабри фақиҳ Абуллайс маҳалласида. Дари Занжир маҳалласининг жанубидадир. У киши мазорининг зиёрати сербаракотдир.

25. Ҳазрат Саййид Бакридин мазори. Бу кишини турклар тегирмончи ота деб атайдилар. Унинг мазори Ялангтўшбий маҳалласида, Яъқуб Абуллайс мазорининг яқинида, ғарби-жанубий бурчагида, ундан юз одим чамаси олисроқдадир. Дерларким, Саййиднинг масжидида дуо қабул бўлур. У турк шайхларидан экан. Ҳазрат султон авлиё хожа Аҳмад Яссавийнинг тегирмончилик ишлари Саййид Бакридинга тегишли бўлган. Бу гумном роқим юзани ул кишининг остоналарига суркардим ва кўпдан-кўп кушойишларни кўрардим, ул кишига худонинг раҳмати бўлсин.

26. Мавлоно Дарвиш мазори. Самарқанд ичида, мавлоно Маҳдуми Хоразмий¹⁶⁰ маҳалласида, шайх Абу Мансур Мотуридий мазорига бориладиган катта йўлнинг жанубида, Маҳдуми Хоразмий авлодлари гумбазининг шарқ томонида ва ундан юз одим чамаси олисроқдадир. У «Ҳидоя» китобининг муаллифи мавлоно Бурҳонуддиннинг шогирдларидан эди. Ҳазрат мавлоно Дарвишга ҳолу қол¹⁶¹ дан ғолиб бўлган миллат ва дин ғолиби ҳазрат хожа Убайдулло Аҳрор кўпинча ҳазрат мавлоно, Дарвиш мазорининг зиёратига келар эди. У кишининг (мавлоно Дарвишнинг) мазори сербаракотдир. У кишига тангрининг раҳмати бўлсин.

27. Хожа Муҳаммад Фазлий «Шақиқий Балхий мазори. Шаҳар дарвозаси бўлган ва бурунги замонларда «Фируза дарвозаси» деб аталадиган Қаландархона дарвозаси ёнида, шаҳар ичида, қўрғон деворининг яқинидадир. Ушбу мазор шу от билан машҳур бўлсада, лекин хожа Муҳаммад Фазлий Шақиқий Балхий мазорининг Балхда эканлиги белгиликдир,¹⁶² яна тангри яхши билади.

28. Ҳазрат Хожа авлиё мазори. Ҳазрат Хожа Аҳрор сирлари муқаддас бўлсин, мадрасасига бориладиган катта йўлнинг кунчиқарида, шаҳар ичида, хонақоҳ маҳалласидадир. Хожа авлиё даҳбедлик Маҳдуми Аъзам¹⁶³ наслидан бўлиб, шайхликда Бобо Зайнуддин ҳиндийга ҳам муридлиги бор эди... Хожа Авлиё мазорининг шимол томонида ўзга бир мазор бордир. Лекин кимники эканлиги белгулик эмас. Бу кишининг мазори нурли ва сербаракотдир.

29. Ҳазрат Хожа Нисбатдор мазори. У шаҳар ичида, катта кўчанин кунчиқарида, Сўзангарон дарвозасининг яқинидадир. Таржимаи ҳоли белгилик эмас.

30. Ҳазрат Саййид Ошиқ мазори. [У] шаҳар ичида, ҳавзи Жомеъким, ҳавзи Сангин деб [ҳам] аталадиган маҳаллада, ҳовуздан 200 одим чамаси олисроқда, катта йўлнинг жануб томонидадир. Саййид Ошиқ Самарқандда Улуғбек мирзо замонида вазъ айтмоқ

Билан шуғулланар эди. Айтадирларким, бир кун Саййид [Ошиқ] Мирзо Улугбек олдида жуда қаттиқ тил билан ваъз айтди. Улугбек мирзо: «Эй Саййид! Мен ёмонроқми, Фиръавн», деб сўради. Саййид: «Фиръавн», деб жавоб берди. Мирзо яна «Сиз яхшироқми-сиз, ё Мусо?» деганда, Саййид: «Мусо алайҳиссалом», деб жавоб қайтарди. Сўнгра Улугбек мирзо айтди: «Тангри таоло Мусога яратилмишларнинг энг ёмони бўлган Фиръавнни тўғри йўлга ун-наганда, «қаттиқлик билан аччиқ сўзламагил, балким юмшоқ ва чучук тил билан гапиргин», деб буюрди. Энди сиз Мусодан ор-тиқроқ бўлмай туриб, Фиръавндан ёмонроқ бўлмаганим ҳолда, менга қаттиқ тил билан гапирасиз».¹⁶⁴ Саййид бу сўзни эшитгач сукут қилди ва индай олмасдан ҳайрон бўлиб қолди. Бир азиз: «Саййид учун жавоб беришга йўл бор эди, лекин подшоҳ салоба-тидан жим қолган бўлса керак», дейди. Миллат ва дин ғолиби ҳазрат хожа Убайдулло Аҳрор, унинг сири муаззаз бўлсин, ай-танларки, [ҳазрат Саййид Ошиқ] ваъз мажлисида яхши сўзлар эдилар. [У киши] яна деганларким, бир киши тушида ҳазрат Му-со алайҳиссалом қабрига бориб зиёрат қилган. У ерда [Мусони эмас, балки] ҳазрат Саййид [Ошиқ]ни кўрган...

31. Ҳазрат хожа Муҳаммад Қотонғу мазори. [У] Қабз мазори деб машҳур бўлган. Бу мазор шаҳар ичида, Шердор мадрасаси-нинг ташқари саҳнидадир.¹⁶⁵ Дерларким, у ҳазрат султон хожа Аҳмад Яссавий¹⁶⁶ наслидан ва турк шайхларидан эди. Баъзилар ушбу мазор эгаси хожа Муҳаммад Даштинаботийникидир, дейди-лар. Даштинабот Ҳисори Шодмон вилоятида бир ўриндир. У ки-шининг кароматларидан бири, ҳайвон ва инсоннинг сийдиги тўх-талиб қолса, шу мазорнинг теварагидан айлантирилса дарров со-ғайиб кетгусидир. Бу кўзда кечирилгандир. У кишининг мазорла-ри сербаракотдир.

32. Мавлоно Абулмакорим мазори. Тиллакорий жомеъининг кунботар томонида, ундан 200 одим чамаси олисроқдадир. Абул-макорим «Мухтасари виқоя»га шарҳ ёзганлардан бўлиб,¹⁶⁷ Муҳам-мад Шайбонийхон [шоҳ] Будоқ султон ўғли замонида фикҳ илми-да замонанинг биринчи олимларидан эди. Шайбонийхон у киши-дан бир қийин масала тўғрисида фатво сўраганда, у жавоб ёзма-ди. Шунинг учун Шайбонийхон тажрибасизликдан буюриб, у ки-шини арра билан шаҳид этдирди. Дерларким, ўзи ҳам бир неча кундан кейин Марвда, шоҳ Исмоил Сафавий билан бўлган урушда қилич дами билан боши кесилиб, шаҳид бўлди.¹⁶⁸

33. Хожа Охирий мазори.¹⁶⁹ Шаҳар ичида, Новадон булоғи-нинг тепасида. Новадон булоғи ариғи ва Самарқанд ўрдасининг кунчиқар томонидаги деворининг қаршисидадир. Ўрда қўргони девори билан хожа [Охирий] мазори орасида Новадон ариғи ўр-

талиқдир. Ушбу хожанинг аҳволи белгилик эмас ва ҳеч кишидан эшитилмаган ҳам.

34. Ҳазрати хожа Абулфазл Балхий мазори.¹⁷⁰ Бу кишининг кунъяти Абу Абдуллодир. Мазори шаҳар ичида, [унинг] шимоли-ғарбийсида, Пойқабоқ дарвозасининг яқинидадир. Хожа Абулфазл Саййид, олим ва очиқ каромат, ойдин даражалар эгасидир. Балхдан Самарқандга келган, бунда қозилик мансабига қўйилган. Бир оздан сўнг Арабистонга сафар қилиб ҳаж этгандан кейин, яна Самарқандга қайтиб келибди. [Насаби] Сиддиқи Акбарга (Абу-бакрга) туташади. Хожа Абулфазл ҳазрат имом (Мусо) Қозим наслидан бўлган Жалолуддин Бағдодий бин Саййид Муҳаммад Муслим қизига уйланди. Ундан хожа Абулбоқий туғилди. Ундан Хожа Саййид Ашраф, ундан хожа Саййид Низомуддин, ундан хожа Саййид Али, ундан хожа Саййид Имодуддин, ундан хожа Шамсуддин, ундан амир Шаҳобуддин, ундан мир Абулбоқий, унда хожа Мирбоқий, ундан хожа Абдулмуъмин, ундан хожа Абдулфаттоҳ, ундан Хожашоҳ Мирхожа, ундан Моҳпора бегим деган қиз туғилди. Ушбу Моҳпора бегим уламолар устоди ва фозиллар саййиди ҳазрат мавлоно Файзий бин ҳазрат Мавлоно Орифга турмушга чиқди. Мана шулардан замона олимларининг аълами жаноб мир Абдулхайрхожа туғилди. Мир Абдулхайрхожадан Самарқанд шайхулисломии ва бир неча китобнинг муаллифи бўлган жаноб Мирабдулхайхожа¹⁷¹ туғилди, ундан Самарқанд қози калони ҳазрат Мир Абу Саъидхожа туғилди.¹⁷² Ундан ушбу китобнинг муаллифи мен — Абу Тоҳирхожа туғилдим.¹⁷³

Ҳазрат мавлоно Файзийнинг мазори. [Ушбу мазор] Шаҳрисабз вилоятида Амкана деган ўринда, ҳазрат хожа Амкан мазористонидадир. Мир ҳазрат мавлоно Абдулхайрхожанинг қабри Самарқандда хон Саййид имом ғўристонидадир. Ҳазрати мавлоно Мир Абдулхайнинг қабри Носир ал-миллати ва ад-дин хожа Убайдулло Аҳрор мазористонида бўлиб, хожа Аҳрор мазори тафсилоти ёзилганда кўрсатилади.

35. Ҳазрат Хожа Муҳаммад бин Восеъ мазори. Шаҳар ичида. Ҳазрати Шоҳ дарвозаси деб аталадиган Оҳанин дарвозасига бориладиган катта йўлнинг шарқ томонида, шаҳар қўрғони деворининг остидадир. Бу кишини Ҳазрати Шоҳ ёронларидан дейдилар. Ушбу мазор ёнидаги масжид дуо қабул қиладиган ўриндир.

36. Ҳазрат Мавлоно Зоҳид Афкори Самарқандий мазори.¹⁷⁴ Ҳозирда Ҳазрати Шоҳ дарвозаси деб номланадиган дарвозанинг табақаси орқасидадир. Дерларким, мавлоно 40 чилла ўлтириб, жинлар ва фаришталарнинг кўпчилигини ўзига қаратиб олган. Мавлоно [тириклик] кунларида Самарқандда қаттиқ қаҳатчилик бўлди. Мавлоно (буни дафъ қилмоқ учун) ҳужрасининг деворига алифлар шаклидан ҳалқа ясадилар. Тамом шаҳар аҳлининг бўш

қолган хоналари бугдой билан тўлиб, барча маъмур ва мўл-кўл бўлиб кетди. Баъзи кашф аҳллари мазкур дарвозадаги мазор мулло Саккокийнинг қабри, деб тасхир қилганлар. Эҳтимол бу кейинги аввалги лақаблари бўлса, яна тангри билади.

37. Хожа Жонхожа мазори. Шаҳар ичида, Амир Темур масжиди жомеъининг (Бибихоним) кунботар томонида, унинг яқинидадир. Хожа Жон, ҳазрат Охундий Азизоннинг халифаларидандир. Охунднинг таржимайи ҳоли «Ламаҳот» китобида,¹⁷⁵ (Ҳазрат Олим Шайх авлиёлар мақомоти ва ҳазрат Султон хожа Аҳмад Ясса-вийнинг Султония силсиласида ёзилгандир).

38. Ҳазрат Аммаи Шоҳ мазори. Катта кўчанинг кунботар томонида Хожа Жонхожа мазорининг яқинида, бир оз жанубий бурчакка мойилдир. Хожа Жонхожа мазори билан Аммаи Шоҳ мазори ораси 300 одим чамаси келади. Бу кишининг ҳазрат шоҳ Қусам бин Аббоснинг аммаси эканлиги машҳурдир. Яна тангри яхши билади.

39. Ҳазрат Хожа Зудмурод мазори. Шаҳар ичида Амир Темур кўрагон жомеъидан (Бибихоним) Пойқабоқ дарвозасига борадиган катта йўлнинг жанубидандир. Ушбу мазор эл аро ҳазрат Жиржис пайғамбар мазори деб машҳурдир. Ҳазрат Жиржис пайғамбар қабри Мўсул вилоятидандир. Бир азий «бир исмнинг бу йккаласи орасида ўртоқ бўлганидан, шундай машҳур бўлгани эҳтимолдир» дейди. Айтадиларким, бу мазорга сифинганларнинг тилаклари тезлик билан борлиққа чиққанидан, «зудмурод», деб аталгандир. 1249 ҳижрийда (1833) устў Муҳаммад Шариф дегрез шу мазорнинг теварагида юксак ва безаклик бир айвон солиб, сутунлардан биринчисини чўяндан филпоя қилиб қўйиб ўрнатди.¹⁷⁶

Бундан бошқа Самарқанд шаҳрининг атрофидаги ва тоғларидаги мазорларнинг қабр аломатлари қолмагани учун бу ерда зикр қилинмади. Самарқанд халифаси ҳазрати Усмоннинг, тангри ундан рози бўлсин, «Қуръон»и бор ва халифа шу «Қуръон»ни ўқиб турган чоғида шаҳид қилингандир. Халифанинг тўкилган муборак қони изи ҳали ҳам шу «Қуръон»нинг бетиде бор. Ушбу «Қуръон»ни Амир Темур кўрагон келтириб ўз дахмасида қўйган эди. Вилоятнинг бузуқчилик чоғида у ердан олиниб хожа Насриддин Убайдулло Аҳроп мадрасаси (Мадрасаи сафед)да қўйилди.¹⁷⁷ Ушбу «Қуръон кийик терисига куфий хат билан ёзилган. Халифа Усмоннинг қутлуғ қони қора-қизил тусда кўриниб турибди. Халк ушбу «Қуръон»ни муборак билиб, зиёрат этишади.¹⁷⁸

САМАРҚАНД ТУМОНЛАРИДАГИ MAЗОРЛАР

Энди шаҳардан ташқари, шаҳар музофотида бўлган мазорларнинг ўринларини кўрсатамиз ва улар тўғрисида маълумот берамиз.

Ҳазрати шоҳ мазори. Шаҳардан ташқари бўлса ҳам, уни бош-да ёзиш муносиб кўрилди. Унинг этагида, ерлари ва ўринларининг яқинлигидан, бир-бировларига муносабатли бўлганларидан, Муҳаммад бин Малик Аштар, хожа Абулҳасан (Абулҳусайн — Абулҳусно), хожа Муҳаммад санграсон ва ҳазрат хожа Готфар мазорлари ҳам белгиланди.

Энди шаҳар ташқарисидаги мазорларни кўрсатмоққа бошлай-миз.

1. Хожа Дониёл мазори. Шаҳар ташқарисида, шимол томонда Афросиёб қўрғонининг кунчиқар томонидаги раҳнасида. Сияҳоб ариғининг ёқасидадир. Авом уни Дониёл пайгамбарнинг қабри дейди, лекин унинг (Дониёлнинг) мазори Мўсул вилоятидадир. Дерларким у (Дониёл) Аббос ўғли ҳазрат Қусамнинг, тангри ундан рози бўлсин, ёронларидан эди ва шу ерда кўмилгандир. Қабрининг нишонаси учун [қабр устига] дарё тошидан тўкиб қўйилган. У кишининг мазори сербаракотдир. У зотнинг мизожидан муборақ бошлари [тарафидан] Сияҳоб ариғидан яқин ердан [бир] булоқ чиқиб, Сияҳоб ариғига қуюди. Халқ [уни] табаррук билиб ичадилар ва чўмиладилар ва [уни] кўп касаллар шифосига сабаб деб биладилар. У кишига тангрининг раҳмати бўлсин.

2. Ҳазрат хожа Пири майдон мазори. Боғи майдон қишлоғида, Афросиёб қўрғонининг яқинида, шимол томондан Оби Раҳмат ариғи [билан] Сияҳоб ариғининг ўртасидадир. Ушбу мазор эгасининг оти хожа Рашид Валий эрур, ўзи худопарастлардан экан. Ва яна у кишининг мазори шаҳардан ташқарида, шаҳарнинг шимолий тарафида бўлиб, ғоятда сербаракот ва нурлар манбаъидир, у кишига раҳмат бўлсин. Азизларнинг остоналарига ёлворувчи мен у зотнинг мазорига кўп борар эдим ва ишимда [ундин] куюшайишлар топар эдим.

3. Ҳазрат Бобо Собит¹⁸⁰ мазори. Шаҳар ташқарисида, шимол томонда, расадхона тепасининг қуйисида ва Оби раҳмат ариғининг ёқасидадир. У хожа Баҳовуддин Нақшбанднинг, сирлари муқаддас бўлсин, халифаларидан экан.

4. Даҳбедлик ҳазрат Маҳдуми Аъзамнинг ўғли ҳазрат хожа Исҳоқ валий мазори. Шаҳар ташқарисида, шимол томонда, Боғи баланд қишлоғида, Амир Темур кўрагон чорбоғи ҳавзининг ёнидадир. Хожа Даҳбедга қарашли бошқа қишлоқлардан бўлган Сафеддукда кўмилган экан. Замоннинг ўтиши билан Кўҳак дарёси ҳазрат хожанин мазорига яқинлашгач, ўғли Абдуллохожа унинг суякларини у ердан олиб, дарёдан кечириб ўз қишлоқлари бўлган Боғи баландга келтириб кўмди. Хожа Исҳоқ отасининг ўлими чоғида ёш бола эди. Отасининг халифаларидан бўлган чувтлик мавлоно Лутфулло¹⁸¹ қўл остида тарбия топиб камолотга эришди. Кўп йиллар йўл кўрсатиш ўрнига ўлтириб халқни такомиллаш-

тирди. Хожа кўп йил умр кўрди, камолот ва ҳолати чекдан ташқаридир. Кенг таржимаи ҳоли ўзининг мақомотиға ёзилгандир. Кошғар музофотидаги эл, ота-боболаридан бери, хожа муридлиги исирғасини қулоқларида тоқиб олганлар ва унинг авлодиға ўзларини фидо этгандирлар. Хожанинги ўлими 1007 (1598) дадир.

5. Хожа Ғунжора мазори. Шаҳарнинг ташқарисида, хожанинги ўз оти билан аталадиган қишлоқда, шимол томондадир. Ушбу мазорнинг нишонаси устида узунча ёсалган соғонасидир. Луғатда қизил юзлик кимсани ғунжора дер эканлар.¹⁸² Унга тангрининг раҳмати бўлсин.

6. Хожа Мурғон мазори. Бу мазор ҳам бояги Хожа Ғунжора қишлоғидадир. Бу ном билан аталиши тўғрисида айтадиларким, фаришталар қуш шаклида кириб келиб, шу хожадан тариқат йўлини ўрганишар эмишлар.

7. Мотурид қишлоғида, катта йўлнинг шимолида, шайх Абу Мансурнинг боғчаси бордурким, Қадамжойи шайх номи билан машҳурдир. Шу боғчада «Лисон-ул-асфур» деб аталадиган жуда ёски бир дарахт бор. Унинг мевалари форс тилида «забони ғунжишк» яъни чумчуқ тили деб аталади.* Ушбу дарахт қутлуғ билиниб, халқ тамонидан зиёрат этилади.

8. Хожа Ғулом мазори. Шаҳар ташқарисида, Хожа Ғулом деб аталадиган маҳаллададир. Айтадиларким, хожа ўлгандан кейин ушбу маҳаллада кўмилди. Ундан сўнг хожанинги қули ўлди; уни хожанинги оёғи осига кўмдилар ва устиға туг кўтардилар. Келаси кун келиб кўрсалар, қулнинг қабри уст, хожаники эса ост томонға ўтибдир. Ҳозирда ҳам шундайдир. Унинг мазори нурға чўмган.

9. Солиҳлар қутби, яхшиларнинг суяничи Ҳазрат хожа Убайдулло Аҳрор¹⁸⁴, сирлари муқаддас бўлсин мазори. Шаҳар ташқарисида, ундан икки чақирим чамаси узоқдадир. Хожа Убайдулло Аҳрорнинг лақаби «Носридин» бўлиб, насаби Умар Хаттобға эришади. Бу киши асли Тошкент вилоятидан¹⁸⁵ бўлиб, султон Абу Саъиднинг истаки ва илтимоси билан Самарқандға кўчиб келиб, Хожа Кафшир маҳалласида тура бошлади. Хожа Кафшир шаҳарнинг жануб томонида ва бир тошнинг учдан бир улуши (4000 қадам) чамаси олисроқдадир. Хожа Аҳрор Ҳазрат мавлоно Яъқуб Чархийнинг мудирини бўлиб, у [бухоролик] Ҳазрат хожа Баҳовуддин Нақшбанднинг муридидир¹⁸⁶. Лекин мавлоно Яъқуб тугалликни Ҳазрат хожа Аловуддин Атордан¹⁸⁷ топган. Хожа Аловуддин Атор хожа Баҳовуддиннинг халифаси эди. Хожа Аҳрор шайхлик йўлини касб этиб юрган чўғларида, Ҳирот, Самарқанд ва Бухоро шаҳарларига сафар этиб, ўша замонинг шайхлари бўлган Сайид Қосим, мавлоно Низомиддин Хомўш, шайх Баҳовуддин Умар сингари зотларнинг сўхбатларига етишди. Энг кейин мав-

лоно Яъқуб Чархийга йўлиқиб, мурид бўлди ва у кишидан тугаллик топиб, замоннинг биринчими ва жаҳоннинг тенгсиз бир кишиси бўлди. Чунончи ҳазрат мавлоно Абдурахмон Жомий унинг номига ёзган «Тухфат ул-аҳро»¹⁸⁸ китобида айтадириким:

«Зад ба жаҳон навбати шаҳаншоҳий
Камкабаи фақр Убайдуллоҳий.
Онки зи хуррияти фақр оғаҳ аст,
Хожан Аҳро, Убайдуллост»

Таржимаси:

Дунёда подшоҳлик нақорасини чалди
Убайдулло фақрининг шавкати.
Фақрнинг эркинлигидан хабардор бўлган кимса,
Эркилларнинг эгаси бўлган Убайдуллоҳдир.

Узга бир китобида айтилган:

«Хожан хожағони короғоҳ,
Қиблан муқбилон Убайдуллост».

Таржимаси:

Хожалар корхонасининг хожаси,
Бахтлиларнинг қибласи Убайдуллоҳдир.

Шунга ўхшаш, хожанинг таржимаи ҳоли, даража ва кароматларини билдирувчи мавлоно Муҳаммад қозининг¹⁸⁹ «Силсилат ул-орифин» ва мавлоно ас-Сафийнинг¹⁹⁰ «Рашаҳот» номлик китоблари бордириким, уларни кўчиришга бу рисоланинг саҳифалари торлик қилади. Барча кучли ва азаматли ҳоқонлар хожага қуллик, фармонбардорлик ва ихлоскашлик камарини белларига боғлагандирлар. Хонлар, бошларида хонлик жиғаси ва белларида подшоҳлик камари бўлган ҳолда, унинг узангусида яйов югурар эканлар. Хожанинг эшигидаги хизматчиларга қарши озгина одобсизлик кўрсатган киши давлат ва мамлакатдан, балки тириклик ва соғлиқдан ажралиб, замонанинг ибрати бўлур экан. Валоят ва тасарруфининг кучлигидан халқнинг ичи ва тошига эга бўлиб, истаган йўлига бошқарар экан. Хожа ички ва ташқи гўзалликлар билан безанган бўлиб, ички нисбатида шунча ширинлик бор эдиким, унинг бандига тutilганларга туганмас лаззат ва битмас ҳаловат муяссар бўлур экан. Чунончи, бунинг шоҳиди мазорининг зиёратидирким, ўлган кўнгилни ва титилган юракни тирилтиради. Унинг қабри юзланган кишига янги тириклик ва сонсиз қувонти бағишлайди.

Байт:

«Чуп равзаи хожа фоизи анвор аст,
Манзълғаҳи қутбу мажмаъи аброр аст.
Хуррияти ҳар ду кавн гардаҳ ҳосил,
Ҳар кас ки ғуломи хожа Аҳро аст».

Таржимаси:

Хожанинг мазори ёруқликлар берувчи бўлгани учун,
Қутбнинг ўрни ва яхшиларнинг йиғилиш жойидир.
Хожа Аҳрорнинг қули бўлган кишига,
Икки дунё эркинлиги муяссар бўлғусидир.

Бу ихлос ерининг тўшаги [яъни Абу Тоҳирхожа] кўп вақтдан бери қумридай у мазорда бўйин боғлиқдир ва булбулдек у бўстонга тутунмишдир. Бир куни у бўсоғада юракнинг ёнишидан юзимни унинг мазоридаги тўшанган тошларга суйкар эдим, ҳавз бўйида ва Тубига ўхшаш дарахтлар остида ушбу ғазални айтиб битдим:

Қуйи ту чист? Қаъбан дорулқарори файз,
Саҳнат бихишту марқадн покат ҳисори файз!

Нур аст баски турбати қудси шиори ту,
Бинавишта гирди лавҳи ту: ҳозо мазори файз!

Жуз ажз нест боргаҳи қудоро ниёз,
Хоки дари ту гаштаму, гаштам дучори файз!

Ё хожай валй зи ту дорам таваққуви
Ман нахли хушку лутфи туам обёри файз!

Аз лутфи хеш ин қадарам ташналаб мадор,
Субҳи дамндай чи барам интизори файз!

Таржимаси:

Ётган жойнинг нимадир? Файзнинг қўнар қаъбасидир,
Саҳнинг беҳишту, пок қабринг яхшиликнинг қўрғонидир.

Сенинг покиза турбатинг равшан бўлгани учун,
Қабринг тоши теварагига «бу яхшилик мазоридир»,

деб ёзилган.

Поклик эшигига, тубанликдан ўзга тортиқ йўқдир,
Сенинг тупроғинг бўлиб, яхшиликка йўлиқдим.

Э, вали бўлган хожа! Сендан бун ўтинчим бор.
Мен қуруқ бир ёғоч сенинг файзли аригиндан сув ичаман.

Лутфингдан мени бунча сувсатиб қўйма.
Сен ёриг тонган бу аҳволда файзни кутиб туришимга

ҳожат қолмас.

Хожа Аҳрор кўп йиллар яшади. 895 (1489) йилда ражаб ойининг биринчи кечаси, жумъадан қайтишли шанба оқшоми ғурубдан бир ярим соат чамаси ўтган вақт у бахтликларнинг қибласи ва орифларнинг орифроғи Самарқанднинг жанубий тоғи этагига

бўлган Камонгарон¹⁹¹ қишлоғида, шанба оқшомида ўлди. Унинг жасади у ердан келтирилиб, ўзининг тураржойи бўлган Хожа Кафшир маҳалласида, «Муҳоватаи муллоён»нинг ташқарисида туپроқ ҳарамсаройининг хилваткадасига кўмилди. «Шайхлик йўлининг йўлбошчиси қолмади» мазмунида бўлган «Намонд муршиди роҳ» сўзи ўлимининг таърихидир (895). Хожанинг руҳониятидан авлоди ва Самарқанд халқини ҳимояти йўлида киши ҳайрон қоларлик тасаввуф асарлари кўринади. Хожанинг суҳбатдош ва халифаси кўп. Улардан бирови «Силсилат ул-орифин» китобининг муаллифи ва даҳбедлик ҳазрат Махдуми Аъзамнинг пири бўлган мавлоно Муҳаммад Қозидир. [Ул ҳазрат] хожа мазорининг ёнида кўмилган, қабри хожа мазорининг қўйсига, жануб томонда, хожа оёғининг тушма-тушидадир. Мавлоно қабрининг устида дарё қирларидан майда қайроқ тошлар [келтириб] тўкканлар ва уларнинг қабри нишонаси ҳам шудир. Хожанинг ўзга халифалари ҳам кўпинча уларнинг ҳазирасида кўмилгандирлар. Бунинг тафсилоти «Рашаҳот» китобида айтилган. Шунга ўхшаш муаллиф ва бир талай асарларнинг муаллифи бўлган мавлоно Исматулло¹⁹² қабри ҳам хожа ҳазирасидадир. Мавлононинг ўлими 1009 (1600) дадир. Яна фазл эгаларининг қаймоғи ва «Тарихча» (ҳозирда «Таърихи Сайид Роқим» номи билан машҳур) китобининг муаллифи бўлган Мир Сайид Шариф Роқимнинг қабри ҳам хожанинг ҳазирасида, бобоси хожа Исомиддин бин хожа Низомиддин бин мавлоно Маҳмуд Гилонийнинг қабри ёнидадир¹⁹³. Яна Султонхон хожани шайхулисломнинг қабри хожа Аҳрор ҳазирасининг жануб томонидадир. Бу киши хожа Аҳрор наслидан бўлиб, хожа мазорининг мутаваллийси экан ҳамда Фарғонада хожа калонлик, Самарқанд ва Бухорода шайхулисломлик мансаби билан имтиёз топган экан. Форсий ва туркий тилда мазалик шеърлар ёзган, девони бор, тахаллуси «Адо»дир. 1251 (1835) да Бухорода ўлди. Улигини ундан Самарқандга келтириб ҳурматлик бобоси ёнида (хожа Аҳрор ёнида) кўмдилар. Яна қози калон ва шайхулислом мавлоно Мир Абдулҳай хожанинг қабри ҳам шу қабристонда, хожа Аҳрор мазорининг шимолидаги Нодир девонбегии мадрасаси жануби-шарқий бурчагининг тушма-тушидаги белгулик тепача устидадир. Мавлоно қабри билан мадраса девори ораси 60 қадам чамаси келади. Мавлоно турли билимни билувчи эди. 1169 (1755) йилда туғилди. 74 йил тирикчилик қилди ва 1243 (1827) да ўлди. Самарқанд шаҳрида 40 йил қозилик қилди¹⁹⁴. Умрининг сўнгги кучларида илашган фалаж касалининг муддати 13 йил эди. Шу касаллик чоғида «Ҳавоши Шофий бар шарҳи байзовий», «Саҳеҳи Бухорий»нинг форсийча шарҳи, «Забури довуд»нинг форсийча таржимаси, «Ахлоқи Баҳодурхоний», «Ҳидоя» шарҳининг шарҳи» китобларини тасниф қилди. Мавлоно Абдулҳай ўлгандан кейин,

ақл ва нақл илмларнинг барчасини билгувчи унинг ўғли мавлоно Абу Саъидхожа отаси ўрнида Самарқандда қози калон бўлди. Кўпинча Амир Ҳайдар уни Самарқанддан Бухорога олдириб келиб, Бухоро муллалари билан мунозара этдирав эди. Ул қол илми¹⁹⁵ ўз замонасининг бармоқ билан кўрсатилган бир кишиси бўлиб, унинг олдида барча уламо таслим бошини эгиб турар эдилар. Ушбу рисолаининг ёзгувчиси бу гумном муфтий Абу Тоҳирхожа бояги қоз калон Абу Саъидхожанин¹⁹⁶ ўғли бўлиб, бу денгиздан бир томчи ва бу дарахтдан бир мевадир. Лекин ҳаёсиз бир томчи ва уятлик бир мевадир.

10. Шайх Абу Саъид обреш¹⁹⁷ мазори. Хожа Аҳрор ҳазирасининг яқинидадир. У Бобо обреш наслидан. Бобо обрешнинг қабри Жокардиза қабристонидадир. Уни [Бобо обрешни] шунинг учун «обреш» деганларким, у менинг руҳим Одам ато тупроғи устига сув қўйгандир, дер эмиш.

11. Ҳазрат хожа Абди берун мазори. Шаҳарнинг тошидаги маҳаллада, шаҳардан бир тошнинг учдан бири чамаси олисликда ва жануб томондadir. Нодир Муҳаммад девонбегини унинг мазори устида кенг бир хонақоҳ ва бир неча ҳужра солдирган. Дерларким у (Хожа Абди берун) халифа Усмон, тангри ундан рози бўлсин, авлодларидандир. Араб аймақларидан бўлган «абди» қабиласига ҳам мансубдир Аслида бу лақаб самовийдир. Бу киши бурунгилардан. Нақл бордурким, энг аввал Усмон ўғли Саъид Аббос ўғли ҳазрат Қусам, ундан тангри рози бўлсин, билан бирга келиб, Самарқандни яраш йўли билан олиб, мусулмончиликни киргизди. Аббос ўғли Қусам шаҳид этилгандан сўнг, самарқандликлар эски динларига қайтдилар. токи Қутайба Марв йўли билан келиб шаҳарни қамади; қаҳатчилик юз берди. Шунинг билан Қутайба Самарқандни иккинчи марта алдов билан олди ва элини энг сўнгги пайғамбар Муҳаммаднинг, унга салом ва салот бўлсин, ислом динига киргизди. «Девори қиёмат» деб аталадиган, Искандар томонидан солдирилган Самарқанд қўрғонининг ташқарисида бўлгани учун, уни хожа Абду берун отаганлар. Искандар қалъаси билан унинг мазори ораси 500 одим чамаси бор. Баъзи тарих китобларида бордурким, Самарқанд эли Қутайба қўшини билан қағтиқ урушди. Қутайба шаҳар деворидан узоқлашди ва Навбоғ деган ўринга бориб қўнди ҳамда ўрнашди. У ерда катта бир ҳовуз қурдирди. Қўшини у ҳовузнинг теварагида ўрнашди. Ҳозирда ўша ҳовузни Кўли моғиён дейдилар. Қутайба қўшини билан шаҳарни эгалламагунча ўша ерда бир ривоятга кўра тўрт ва бошқа бир ривоятларга кўра, етти ой — шаҳар фатҳ бўлгунча турди.

12. Ҳазрат хожа Абди дарун мазори. Шаҳар тошида, жанубий шарқий томонда, Мўлиён маҳалласида, бурунги чоғларда «фато фатҳ» деб аталадиган ўринда, Искандар қалъасининг ичи-

дадир. Бу мазор билан Искандар қўргони деворининг ораси 1309 олим чамаси бор. Хожа Абди даруннинг асл исми Муъизуддин бўлиб, хожа Муҳаммад Яъқубнинг ўғли, у [эса] хожа Абди бин ҳазрат Усмоннинг ўғлидир¹⁹⁸. Унинг (Хожа Муҳаммад Яъқубнинг)¹⁹⁹ лақаби хожа Ганжи равон бўлиб, хожа Абди беруннинг ўғли экан. Ҳол билан қол билимларини тўплаган экан. Нақл бордурким у (хожа Абди дарун) Самарқандда қози эди, унинг адолат ва тўғрилиги шу даража юқори эдиким, ўзининг отаси бир воқеа тўғрисида гувоҳлик бермоқчи бўлганда рад қилди ва «Сиз бизнинг кичиклик чоғимизда подшоҳлик солиғи берилмаган тоқдаг меҳмон учун узум узиб чиқарган эдингиз, шунинг учун сизнинг тўғриликгингизга шубҳамиз бор», деди. Хожа Абди дарун тириклик чоғида қурбақани ёмон кўрар эмиш. Шунинг учун унинг мазори ҳовузи ичига қурбақа кирмайди ва бошқа ҳовузларга ҳам унинг сувидан қуйсалар қурбақалари чиқиб кетади. Унинг ҳовузининг лойи болаларда бўладиган чаққаларни йўқотади. Иситиб боланинг чаккасига суркайдилар [ёхуд] истар чаққалик боланинг отига атаб унинг мазори деворига ёпиштирадилар. Айтадиларким хожа [Абди даруннинг] мазори узра Султон Санжар Мозий томонидан қурилган иморат ва қуббалари бор эди. У бузилгандан кейин темурий султонларидан бирови уни қайтадан бино қилди, хонақоҳ ва хўжралар солдирди. Ушбу ҳозирдаги кошинлик иморати Улуғбек мирзо замонасида солингандир.

Нақл бордирким, Самарқанднинг ташқарисида кунчиқар томондаги майдонда Қутурон (Қатвон) даласида Султон Санжар Мозий билан қорахитой кофирлари орасида катта уруш бўлди. Унда кўп мусулмон шаҳидланди. Султон «Санжар давлатининг инқирози Самарқандда шу урушдан бошланди. У шаҳидлар ўшанда кўмилдилар. «Ғори ошиқон» ҳам ўша ўринда. [Ундан аввал айтиб ўтилган] Қусамия мадрасаси ҳам Султон Санжар Мозийдандир.

Хожа Абди [дарун] мазорининг шимолида бўлиб, халқ томонидан «Ишратхона» деб аталадиган юксак дахма улуг ҳарам мастураси Давлат бека дахмасидир. Унинг онаси Амир Жалолуддиннинг қизи Ҳабиба султон бегим ушбу гумбазни бино қилдириб, турмоқ учун бир неча хўжра солдиргандир²⁰⁰. Мавлоно Муҳаммад Содиқнинг (унга тангрининг раҳмати бўлсин) қабри хожа Абди дарун қабристонидадир. Мавлоно Абдулло Баҳодурхон салтанати чоғида Самарқандда қозилик мансабида эди²⁰¹. У 1006 (1598) йилда ўлди. «Фахридин» сўзи ўлимининг тарихидир²⁰².

13. Ҳазрат Бобо ҳожи Сафонинг мазори. Шаҳар ташқарисида, жануби-шарқий бурчагида, Қаландархона тақяси деб аталадиган Қаландархона маҳалласидадир. У киши кулоҳ ва жандани Бобо ҳожи Абдулраҳим қаландардан кийганлар. У [эса] шоҳ Маҳмуд қаландардан, у Мир шоҳ қаландардан, у Абдулшаҳид қаландардан, у Бобо шоҳ мусофир қаландардан, у Бобо шоҳ Саъид па-

лангпўшдан, у Бобо Филмазиддан, у Сайид мир Жон қаландардан, у Сайид Шамсуддиндан, у Мир Жалололдиндан, у Мир Ғиёсиддиндан, у Мир Бугройи қаландардан, у Сайид Баҳромдан, у Сайид Хидуд, у [эса] Неъматуллодан, у Шоҳ Таййиб қаландардан, у Мир Сурх қаландардан, у Закариё қаландардан, у Сайид Музаффардан, у жаноб фахр ул-айима ҳазрат Сайид Абдулқодир Жилоний ғавс ул-аъзамдан,²⁰³ у [эса] Абу Аҳмад Абдолдан, у султони Фурснофа Кушойидан, у Султон Иброҳим Адҳамдан, у Сайид Адҳам Сақодан, у Маъруф Қархийдан, у эса ўз навбатида ҳазрат Сайид Али Мусо Ризодан, у ҳазрат имом Жаъфар Содиқдан ва у ҳазрат имом Муҳаммад Боқирдан, у ҳазрат имом Зайн ул-Обиддиндан, у қудрат ул айн расул ус-сақалайн имом Хусайндан, у бўлса отаси Асадулла ал-ғолиб Али ибн Абу Толибдан ва у моҳи мукаррам Ҳазрат мустафодан кулоҳ ва жанда кийганлар. Ҳожи Бобо Сафо Макка шаҳрида ўрнашиб турган бир киши бўлиб, Самарқандда така ва қаландархона солдиргандир. У 1053 да ўлди.²⁰⁴ «Хатми ақтоб» (1153) сўзи ўлимнинг тарихидир. Махфий қолмасинким, Бобо Ҳожи Сафодан мирзо Яъқуб исмли сар ўғил қолди. Мирзо Яъқубдан эса беш ўғил қолгани машҳурдир. Улар [қуйидагича]: Ҳожи Мирзо Ражаб, мирзо Қаландар, мирзо Мунаввар, мирзо Раҳим ва мирзо Солиҳлардир. Мирзо Мунавварнинг қабри бобосининг зиёратгоҳи қаландархонададир. Мирзо Қаландарнинг қабри бўлса Фарғона диёридадир. Аммо Ҳожи мирзо Ражаб настаълиқ хатида ўз даврининг пешқадамларидан эди, ғоятди чиройли, дилишин ёзар эди. Ва яна вилоятнинг тамом лаззатининг чашмасини тортган эди. [Унинг] бутун шаҳарга шуҳрати кетган, даҳр [аҳли] унга мусаллам эдилар. Рум ва Мисрда ўз номига такалар бино этди. Оқибатда Маккада туриб, ундан Мисрга келди. Мисрдаги ўз такасига вабо касали билан оғриб ҳақ [таоло] раҳматига восил бўлди ва ҳижрий 1232 (1817) да Миср тупроғи маконига қўшни бўлди. Тангри уни раҳмат қилсин.

14. Ҳазрат Сайид Умарнинг файзли мазори. Шаҳарнинг жанубида, шаҳарга туташган Қавола маҳалласидаги ариғнинг ёқасида, чинор остидадир. Сайид Умар Баҳовуддин Нақшбанднинг пири бўлган ҳазрат Сайид амир Кулолнинг кенжа ўғлидир. Дерларким, у Амир Темур замонасида Самарқандда мухтасиблик мансабида эди. 803 (1400) да ўлди.²⁰⁵ Кейин у кишининг муборак жасадини Амир Темур дахмасига келтирганлар. Дахманинг қибла тарафидаги қабр у кишиники эканлиги таъйин қилингандир. [Аммо] Қавола мавзеидаги чинор тагини у кишининг қадам жойи деб эътиқод қиладилар.

15. Хожаи хожагон мазори. Қавола маҳалласида, Самарқанд намозгоҳининг кунчиқар томонидадир. Унинг таржимаи ҳоли белгилек эмас.

16. Мулло Хожа мазори. Самарқанд шаҳрининг тошида, Хожа

Абди дарун мазорининг жануб томонида, маҳалла қишлоғига бо-
риладиган катта йўлнинг яқинидадир. Таржимаи ҳоли белгилиқ
эмас.

Аммо Самарқанднинг атроф ва чегараларидаги машҳур, сер-
баракот мазорларнинг кўпчиликларини бу улуғлар мухлисига
маълум бўлганларини бу ерда келтирилади ва тайин қилинади.

17. Ҳазрат хожа Исҳоқ Хатлоний мазори. Самарқанд музоф-
тига қарашли Фон аталадиган тоғдадирким, унинг шундай ата-
лувига сабаб ушбу тоғда Фон дейилган бир қишлоқча ҳам борле-
гидир. Ҳазрат хожа Исҳоқ Саййид Али Ҳамадонийнинг халифала-
ридан бўлиб, у эса шайх Нажмуддин кубаронинг ўринбосарлари-
дандир. Мана шу Фон тоғининг ўртасида бир ғор бордирким, хо-
жа шу ғор эшигида ўлтирган ва қутлуғ гавдаси кўмилмасдан
ялангоч турибди; киндигигача кабутарларнинг тўкилган қанот ва
парлари билан ёпилган. Орқаси кунчиқар томон, юзи қибла сари,
Исрофил карнайининг чалинишини кўзлаб турган кимсалар йў-
синида турибди. У ғорнинг шифтидан томла-томла сув томади.
Бир неча қадам ғор ичкараси сари оқиб боргандан кейин қотиб
тошга айланади. Дерларким ундан кўнгил очадиган [ва] қувонч-
ни орттирадигон шабодалар эсиб жонни тозалайди. Унинг ҳақиқий
аҳволи ҳеч кимга маълум бўлмаган. Хожа ғори эшигининг яқини-
да бир гул ёғочи бор эканким, йилда икки марта қизил гуллар
очар экан. Унинг ўзга бир каромати шулким, ғор эшигини қанча
тош ва лой билан беркитсалар [ҳам] қайтадан сабабсиз ўз-ўзидан
очишиб кетармиш.²⁰⁶ Унинг мазори билан Самарқанд шаҳрининг
ораси 20 тош (160 чақирим) чамаси йўл.

18. Ҳазрат хожа Муҳаммад Башоро мазори. Бу киши банддор
лақаби билан машҳур. [Бу мазор] Самарқанд жерибига қарашли
тоғларда. Самарқандлик хожа Абулқосим ўз таҳқиқотида ёзган-
ким, хожа Муҳаммад башоро ҳадис билгучилардан ва табаа то-
беъин [яъни пайғамбарнинг суҳбатдошларини кўрган кимсалар
билан кўришганлардан] дир. Унинг қабри Самарқанд жериблари-
дан бўлган Панжакентда, Унинг қабри ёнида турувчи шайхлар то-
монидан 764 (1362) да узунча бир соғона, баланд бир хонақоҳ со-
линди. Самарқанд шаҳри билан унинг мазорининг ораси 11 тош
(88 чақирим) чамаси йўл. Бир азиз киши айтадиким, Мовароун-
наҳрда бўлган барча улуғларнинг мазорларини зиёрат қилдим.
Лекин Муҳаммад Башоро мазоридек файз бағишловчи мазорни
кўролмадим. Гўё тобон қуёшдек ва ёки равон соф дарёдекдир;
у кишига тангрининг раҳмати бўлсин.

19. Ҳазрат хожа Абу Толиб сармастнинг файз осор мазори.
Жануб томондаги тоғда, Самарқандга қарашли жерибларда
[бўлган] Ургутдадир. Ушбу мазор устида манорга ўхшаш узун ва
йўғон чинор дарахтлари бор. Бу ерда бир тегирмон тоши сув бе-

радиган бир булоқ [ҳам] бор. 1207 (1792) йилда мазорнинг кунчиқар томонида илм эгаларини севгучи, минг уруғидан бўлган Каттабек девонбеги катта бир мадраса солдирди. Ҳозир талабаларнинг ўқийдиган бир жойидир. Абу Толиб Сармастнинг таржимайи ҳоли белгилик эмас. У бурунги замон валиларидан. Самарқанд шаҳридан унинг мазоригача беш тош (40 чақирим) чамаси йўл.

20. Хожа Амоннинг файз осор мазори ҳам Ургут кентининг бир маҳалласидадир. У бурунги замон валиларидан.

21. Ҳазрат Ғавснинг файз осор мазори ҳам Ургутнинг бир маҳалласидадир. Дерларким у кишида ғавслик мартабаси пайдо бўлган экан. Мазори порлоқ нурлидир. Баъзилар бу ер ғавснинг ҳадам жойидир, дейдилар.

22. Имом Фахриддин хони шаҳид мазори. Турклар уни Шаҳсувор ота деб атайдилар. Бу мазор Шовдор туманига қарашли Жумабозор қишлоғида, Дарғом катта аригининг яқинидадир. [У] Ҳанафий мазҳабининг йирик муштаҳидларидан эди. Самарқанд шаҳридан унинг мазоригача уч тош (24 чақирим) чамаси йўл.

23. Хожа Амир Ҳусайн мазори. Амир Ҳусайн ҳазрат мавлоно Низомиддин Хомуш алайҳу ар-раҳманинг, унга тангрининг раҳмати бўлсин, наслидандир. [Унинг] мазори Шовдор туманига қарашли Тарлак (Тайлоқ) қишлоғида, баланд бир тепанинг устидадир. У хожа Убайдулло Аҳрорнинг муридларидан. Ушбу мазор билан Самарқанд шаҳрининг ораси 2 тошлик (16 чақирим) йўл.

24. Хожа Ориф маҳтоб мазори. Шовдор туманида бўлган Панжшанба қишлоғида, Сияҳоб аригининг яқинидадир. Унинг мазори билан шаҳар ораси 1 тошу 2 тошнинг учдан бири (16 чақирим) чамаси келади.

25. Хожа Закариё мазори. Шовдор туманига қарашли Пасив деган ўрида Жумабозорга бориладиган катта йўлнинг жануб томонидадир. Хожанинг таржимайи ҳоли белгилик эмас. Унинг мазори шаҳардан бир ярим тош келади. Бу фақир ҳар йили бир бор ўша мавзеъдаги хожа Закариё қабрининг зиёратига бориб дуо ижобат бўлиши асарини маълум қилган.

26. Хожа Кафшир мазори. Шовдор туманида бўлган Боринчак деган жойда, Самарқанд шаҳри билан [унинг] ораси бир тошлик (8 чақирим) йўл.

27. Шайх Абдураҳмон Дорамий мазори²⁰⁷. У ҳадис айтувчилардан. Шавдор туманига қарашли Испаний қишлоғидадир. У Самарқанд музофотидан бўлган, бурунларда Дорам деб аталадиган қишлоқдан бўлгани учун Дорамий деб донг чиқарган. Ҳозирда турклар ушбу мазор эгасини пайғамбар суҳбатдошларидан бўлган Абдураҳмон ибн Авф деб атайдиларким, янглишдир. Лекин Абдураҳмон ибн Авфнинг мазори Мадинада Боқеъ қабристонидадир. Дорамийнинг таржимайи ҳоли белгилик эмас. Самарқанд

шаҳри билан у мазорнинг ораси 1 тошу учдан бир (11 чақиримча) чамаси йўл.

28. Хожа Ҳасан ота мазори. Шавдор туманидан бўлган Қундузак деган жойда, Кўҳак дарёсининг ёқасида, баланд бир ўриндадир. Турклар бу мазорни Зағи ота халифаси бўлган Усуллуқ Ҳасан отаникидир дейдилар. Лекин Усуллуқ Ҳасан ота мазорининг Тошкент музофотида эканлиги машҳур. Хожа Ҳасан ота мазори билан Самарқанд шаҳрининг ораси бир тош (8 чақирим) чамаси йўл бор.

29. Ҳазрат Хожа Саққо мазори. Шавдор туманида, Саққо деган жойда, баланд бир тепанинг кунботар томонида ва унинг остидадир. Ушбу тепа Амир Темур томонидан солдирилган Дилкушо боғининг жануб томонида. Хожа Саққо Баҳовуддин нақшбанднинг халифаларидан бўлиб, унинг мазори билан шаҳарнинг ораси 3 чорак тош чамаси йўл.

30. Хожа Кўҳак мазори. Ушбу мазор Кўҳак дарёсининг яқинида, Шавдор туманидадир. Кўҳак тепаси устида бўлгани учун Кўҳак ота аталгандир.

31. Хожа Чўпон ота мазори. Кўҳак тепасида, теварак атрофда ушбу баландроқ тепа йўқ. Дерларким ҳазрат Саййид отанинг халифаларидан бўлиб, ушбу Кўҳак тепасида чўпонлик қилар экан. Баъзилар Чўпон отанинг мазори Хоразмда бўлиб, ушбу Кўҳак тепаси устидаги мазор унинг қадамжойидир, дейдилар. Тўғриси шулким, Хоразмдаги Чўпон ота билан ушбу Чўпон ота бошқа-бошқа кишилардир. Ушбу мазор устидаги юксак иморатни Амир Темур курагон солдирган.

32. Бобо Назар ота мазори. Кўҳак тепасининг шимолий этагида. Дарё (Зарафшон) томонида. У худо йўлига берилганлардан экан.

33. Хожа чорукпўш мазори. Хожа чорук қишлоғида, бурс деб аталадиган арча дарахтининг тагидадир. Таржимаи ҳоли белгилик эмас.

34. Сўфи донишманд мазори. Шавдор туманида, Қоратепа қишлоғидадир. Мазорнинг тошида оти ёзилган. Унинг таржимаи холи тўғрисида олим шайх томонидан ёзилган. «Ламаҳот» китобида тугал маълумот бор²⁰⁸.

35. Ифтихор шайх мазори. Шавдор туманида, Зормон қишлоғида, у турк шайхларидан экан. Баъзилар бу ерни унинг қадамжойи деб билиб, жасади Навбоғ деган жойда, чинор дарахти остида кўмилган, дейдилар. Лекин аввалги сўз машҳурдир. Яна тангри яхши билади.

36. Имом ота мазори. Анҳор туманида, ушбу отдан (Имом отадан) машҳур бўлган ўриндир. Унинг таржимаи ҳоли белгилик эмас. Соғонаси узунча тепага ўхшайди.

37. Ҳидоятхожа мажзуб мазори. Имом ота мазори ёнида, унинг кунчиқар томонида, баландликдадир. У 1244 (1828) да ўлган. Ушбу китобни ёзувчи у билан кўришиб, дуо олган эди.

38. Ҳазрат хожа Навбоғ мазори. Анҳор туманида, шу ном билан аталган ўринда, тепанинг устида. Хожа Навбоғ эски шайхлардандир. Мазори ғоятда файзли ва порлоқ нурлидир.

39. Ҳазрат мавлоно хожаги Қосоний мазори. Даҳбедлик Маҳдуми Аъзам деб машҳур бўлган мавлоно хожагийннинг асл юрти Фарғона вилоятига ва Андижонга қарашли Қосон кентидадир. У ўша ердан кўчиб [Самарқанд музофотига қарашли] Даҳбед қишлоғига келиб ўрнашди. Бу киши қутб ул-аброр хожа Убайдулло Аҳрорнинг муриди бўлган ҳазрат мавлоно Муҳаммад қозининг муриди эди. Ҳазрат маҳдуми Аъзам жанобларининг мақомот, ҳолат ва кароматлари шундайким, бу нодоннинг қалами уни тақрир ва таҳрир қилишга ожизлик қилади. У кишининг мақомотлари ҳақида машҳур китоб бўлиб²⁰⁹, унда ҳам у зотнинг ҳолатлари қисқа ёзилган. 949 (1542) йилда 21 муҳаррам ойи душанба куни туш чоғида «Иржаи розиятан марзия»²¹⁰ хитобини эшитиб, «Инноллоҳи ва инно Илайҳи ражиун»²¹¹ билан жавоб берди [яъни] вафот этди. Улигини тириклик чоғида ўзи кўпинча қувониб ўтирадиган мурут дарахтининг остига кўмдилар. «Қутби олам рафт вай»²¹² сўзи ўлимининг тарихидир. Самарқанд шаҳри билан Даҳбед ораси бир тош (8 чақиримлик) йўлдир. Самарқанд шаҳрининг ичидаги Шердор ва Тиллокорий мадрасаси ва жомеъларнинг ағаси Ялангтўшбий оталиқ даҳбедликлар силсиласига дохил бўлиб, унинг ўғли шайх Ҳошимнинг муриди эди²¹³. Шунинг учун 1028 (1618) йилда Маҳдуми Аъзам мазорининг жануб томонида кенг ва юксак бир хонақоҳ солдирдиким, [у бино] асил ва шарафли зотларнинг мақоми ва барча хосу омнинг бориб турадиган мавзеъи эди, [ва уни] табаррук билиб, зиёрат қилар эдилар. Ялангтўш баҳодирнинг қabri Маҳдуми Аъзамнинг оёғи остида, суфа устида, мазор деворининг ичидадир. Аммо ул ҳазрат мазорининг атрофидаги ихота қилинган иморат ва дарвозасига солинган равоқ биноси Муҳаммад Нодир девонбеги орлот томонидан бино қилинган ва шунингдек Даҳбеднинг хиёбони ва тутзори ҳам ўша Муҳаммад Нодир девонбеги тарафидан барпо этилган. Ҳазрат Маҳдуми Аъзамнинг шарофатли ота-боболари тариқатининг ижодкор, замон қутби ҳазрат Мусохоннинг, ул кишига (тангрининг) раҳмати бўлсин, қabri ҳам ўз бобоси ҳазрат Маҳдуми Аъзам мазорининг супаси ўртасидадир. Самарқанд ва унинг агрофида бўлган бузғунчилик ва вайронагарчилик вақтида ҳазрат Мусохон Ҳиндистон мамлакатига кетиб, унда ҳазрат Миён Муҳаммад Обид соҳибга мурид бўлиб, ҳазрат Миён аждодларининг алфи соний²¹⁴ тариқатини янгилади ва шариф боболарининг сил-

силасини давом этдирди. Деворнинг ташқариси, шарқ тарафига яқин жанубий буржида ҳазрат Халифа Муҳаммад Амин пири Даҳбедий номи билан машҳур [киши]нинг мазори кичик бир су падир. Бу киши ҳазрат Мусохоннинг, унга тангрининг раҳмати бўлсин, муридидир. Бухоро подшоси, мўминлар амири жаноб сай-йид Амир Ҳайдар баҳодир у кишига қўл берган муридлари бўлган. Ҳазрат халифа [Муҳаммад Амин] гоятда азиз ва табаррук киши бўлган. Бу халқадор қуллари [яъни муаллиф] ҳазрат Халифа Муҳаммад муборак юзини кўриш шарафига мушарраф бўлиб, у киши жамолининг нурларидан тажалли олгандир.

Байт:

Хоҳики нури дидаи аҳли жаҳон шавй
Бояд ғубори домани даҳбедиён шавй.
Пире ба чиллағоҳи лаҳад орамидааст,
Гарди ба гирди марқади покаш жувон шавй.

Мазмуни:

Жаҳон аҳли кўзининг нури бўлишни истасанг,
Даҳбедийлар этагининг ғубори бўлгин.
Лаҳат чиллаҳонасида ором олиб ётган пирнинг,
Пок мазори атрофидан айлансанг яшарасан.

У кишининг мақомат ва ҳолатлари муфассал ёзилган «Сил-силайи даҳбедия» номли асар бу дебочанинг роқими тарафидан ёзилгандир. Ул кишининг кимлигини шу асардан билса бўлади.

40. Халифа Саддиқ, унга тангрининг раҳмати бўлсин, мазори, [У] Мусохожа халифаларидан, қабри Даҳбед қишлоғининг шимол чеккасида, боғлар орасидадир.

41. Ҳазрат имом Али Суғудий мазори. Офаринкент туманига қарашли Кумушкент қишлоғида. У Ҳасан бин Шайх Муҳаммад Суғудийнинг ўғлидир. Унинг замонасида Кумушкент қишлоғи Суғуди хурд деб аталар экан. Унинг силсиласи хожа Аҳмад Ясавийга туташ. Айтишларича у киши Аби Ҳасан ал Кархий Бағдодийнинг шогирди бўлган. Илм таҳсилани Бағдодда қилган. Имом, халифанинг ўғли билан бирга Аби Ҳасан мажлисида ҳозир бўлган. Аби Ҳасан ҳар икковига қуръа ташлашни буюради. «Қуръа кимни номига чиқса, ўша биринчи бўлиб сабоқ олади», дейди. Қуръа имом номига чиқди. Ҳанифанинг ўғли кўп маблағ бериб, биринчи навбатни беришни сўраса ҳам имом кўнмай, биринчи навбатда сабоқ олди. «Сияри Кабир»га олий шарҳ ёзди. Бухорода қози эди. Умри тугаб вафот этди. Юқорида кўрсатилган мақомга дафн этдилар. Ҳазрат Ямин бобо, Мавлуд Шайх, Шайх Али муриди ҳамда Яминбобонинг муриди Шайхали ҳар учовининг қабрлари ҳам Ҳазрат Имом мазоридадир. Бу учала азизлар турк

машойхларидан бўлиб, силсилалари Ҳазрат Шайх Аҳмад Яссавийга бориб етади. Ҳазрат Аҳмад Яссавийнинг мазори Туркистон қалъасининг ичида, Яссидадир.

42. Ҳазрат Мухлисхон мазори. Офаринкент тумонида, Совгончи деган жойдадир. У Қосим шайх Азизон²¹⁵ халифаларидан бўлиб, унинг силсиласи ҳам Ҳазрат хожа Аҳмад Яссавийга етишади. Унинг зикри «Ламаҳот» китобидадир.

43. Имом Муҳаммад бин Исмоил Бухорий²¹⁶ мазори. Суғуди калон туманида, Хартанак деган ўриндадир. Шу мазорнинг сабабидан ҳозирда ўша қишлоқ «Хожа Исмоилий» номи билан машҳурдир. Имом Муҳаммаднинг мазори устида, унинг шимоли-шарқий тарафида унга яқин бир ўринда бир масжид яқинидадир. Самарқанд шаҳридан Хартанг қишлоғигача икки тош (16 чақирим)лик йўл. Имом Муҳаммад («Саҳеҳи Бухорий») китобининг муаллифидир. Бу китоб минг олти юз ҳадиснинг жамеъдир²¹⁷. 256 (869) да рамазон ҳайитининг кечаси хуфтан намозчдан кейин ўлди. Оғиз очар кунни туш намозидан сўнг юқорида айтилмиш ўринда кўмилади. Унинг қабридан анча муддатгача мушкдан ҳам хушбўйроқ искелиб турди, кейин йўқолиб кетди. Нақл қилишларича, Бухорода турган вақтда «икки ёш бола бир онани эмса, ўрталарида эмизаклик собит бўлади», деб фатво берган. Бухоро имомлари бунга эътироз билдириб, уни Бухородан сургун қилганлар. Самарқандга келгандан кейин, Самарқанд уламолари ҳам унга қарши турдилар. Ночор Хартанг келиб турди. Шу ерда ҳақ раҳматига восил бўлди.

Тажрибада кўрилганки, кимки «Саҳеҳи Бухорий» китобини бошига қўйиб, шаҳар ва маҳаллаларни айланиб чиқса, албатта ўша шаҳар ва маҳалла аҳлини офатлардан сақлаб қолади. Илгарилари ҳам ҳар қачон Самарқанд шаҳрига бирор офат келса, шаҳар хослари йиғилиб дуо қилсалар дуолари ижобат бўлиб, у бало мусулмонлар бошидан даф бўларди. Кимки у кишининг табаррук мазорини зиёрат қилса, гарб мамлакатларда уни мутабаррак тутардилар. Тангрига ҳамд бўлсин, бу ҳарфлар роқими шармсор юзини у киши остоналарига суртиб ва мазорларининг рўбарўсидаги ҳужрада бўлиб ниёзмандлик қилгонман, у кишига раҳмат ва жойи жаннатдан бўлсин.

44. Ҳазрати Нуғой ота мазори. Шу ном билан аталадиган ўринда, Суғуди калон туманида, ҳазрати хожа Исмоил Бухорий мазорининг яқинида баланд бир тепа устидадир. У Нуғой улусидан бўлиб, бу ерга келиб ўлган ва шунда кўмилган. Олим шайх Азизон халифаларидан эди.

45. Олим шайх Азизоннинг файз осор мазори. Кабуд тумани деб аталадиган Шероз туманига қарашли Алиобод деган ўриндадир. Олим Шайх Азизон Дарвиш Шайх Азизоннинг ўғли бўлган

Мўмин Азизоннинг ўғлидир. Она томондан бобоси Тошкент вилоятига қарашли Қуйлуқ деган ўринда бўлган мавлоно Ҳофиз Қуйлуқийдир. Олим шайх Азизон 972 (1564) да туғулгандир. Унинг пири Пирим Шайх Азизондир. У киши карминалик ҳазрат Қосим Шайх Азизоннинг муриди. Қосим Шайх Азизон бўлса ҳазрат шайх Худойдод Азизоннинг [муриди] бўлган мавлоно Аля Азизоннинг халифасидир. Буларнинг силсилалари тариқат султони ҳазрат хожа Аҳмад Яссавийга уланади. Ҳазрат Олим Шайх Азизон Имомқули Баҳодурхон даврида Самарқандда аълам эди ва у замонаси имомларининг имоми эди. У мирзо Улуғбек мадрасасининг жануби-ғарбий тарафида олий хонақоҳ бино қилган. Ҳозирда у хонақоҳ қолмагандир. Ешлари саксонга бориб қолган эди. У Жаҳрияни султония сулоласи баён қилинган «Ламаҳот» китобининг мусаннифи эди ва яна шиъа мазҳабининг раддига «Дар радди мазҳаби шиъа» номли рисола тартиб бериб, у рисолада чорёрлар улуғлигини кучли далиллари билан исбот қилган. [Унинг] вафоти ҳижрий 1041 (1631—32) йилида содир бўлиб, «фахр ул-ислом»²¹⁸ сўзи вафотининг таърихидир. У кишининг асрида Алиобод мавзеи обод шаҳарча эди ва ҳазрат эшон у ерга жомеъ масжиди, хонақоҳ ва мадраса бино қилган эдилар. У биноларнинг асари ҳозирда ҳам бор.

46. Ҳазрат Мўмин Шайх Азизон мазори. Дарвиш Шайх Азизоннинг ўғли бўлган Мўмин Шайх Азизоннинг мазори ҳам Алиободда, катта ариғнинг жануб томонидадир.

47. Пирим Шайх Азизон мазори. Алиобод яқинида, Сайди оҳу деган ўринда. Самарқанд шаҳридан Алиободгача уч тош (24 чақирим) чамаси йўл. Алиободдан Сайди оҳугача бир тошча йўл. Пирим Шайх Азизоннинг ўлими 1006 (1597)дадир. «Рафт хатми ғавс» сўзи вафотининг таърих моддаси бўлиб, «рафт» сўзидаги «то» ҳарфи чиқариб ташланади, (чунки) «хатми ғавс» шунга ишоратдир²¹⁹. У кишининг аҳволоти «Ламаҳот» китобида муфассал баён қилингани сабабли бу ерда мақсадимиз у кишининг ётган ерларини кўрсатиш билан kifояландик.

48. Ҳазрат Азизон Шайх Худойдод мазори. Шероз туманида, Ғазира деган ўриндадир. У Шайх Ходимнинг муриди бўлган, [у эса] Шайх Жамолуддиннинг муриди эди. Шайх Ходимнинг қабри Самарқанд шаҳрининг тошидадирким, юқорида кўрсатилди. У даҳбедлик Махдуми Аъзамнинг замондошларидан эди. У киши вилоят мартабасида ғоятда юқори эдилар, балки туғаси «Увайсий» эканлиги мазорига зиёрат қилинганда қабри сочган нурдан билинади. Азизон Шайх Худойдоднинг ўлими 939 (1532)дадир. «Бирафт қутби олам»²²⁰ вафотининг таърихидир.

Жаноб саййидлар паноҳи, ҳушёрлик ила тўғри йўл кўрсатувчи Абдулҳайхожа судур у кишининг азиз авлодидандир. Ҳижрий

1232 йили Абдулхайхожа судур ҳазрат [Азизон шайх Худойдод]нинг мазорлари устига олий хонақоҳ бино қилдирди. Ҳозирда у ерда жумъа ва ийд намозлари ўқиладир. Улуғ боболарнинг мазорига мутавалилик ва Ғазира шаҳарчасининг ҳукумати Абдулхай хожага тегишлидир. Самарқанддан Ғазира шаҳарчасига икки тош (16 чақирим)лик йўл. Ҳазрат [Худойдод Азизон] Шайх мазорининг зиёрати қалбларга нур бағишлайди. Бу сатрлар роқими у кишининг мазори зиёратига бориб барақот топди... Ҳижрий 1270 йили хайри сафар ойининг сўнги кунлари яна у кишининг мазори зиёратига мушарраф бўлди...

ХОТИМА

Мазорларнинг ўринлари кўрсатилганда, Самарқанд шаҳри билан баъзи маҳалла ва қишлоқларнинг узоқликлари айтиб ўтилди. Энди ўзга шаҳарлар билан Самарқанд орасида бўлган олисликларни бу қисқа китобда ёзишни муносиб кўрдик. Билмак керакким, Самарқанддан Бухорогача 28 тош, Тошкентгача 30 тош, Туркистонгача 60 тош, Балхгача ҳам 60 тош, Маккагача 860 тош, Астрободгача 280 тош, Ямангача 1000 тош, Утторгача 75 тош, Қашқаргача 125 тош, Хитойгача 260 тош, Чин вилоятигача 300 тош, Хоразмгача 88 тошдир. Ҳар бир тош (фарсах-фарсанг) 12 минг газ, ҳар бир газ 24 бармоқ, ҳар бир бармоқ 6 арпа донасича ва бир арпа донаси от қуйруғи қилиннинг еттитасичадир.

ИЗОҲЛАР

1. Бу китобнинг асл номи «Китоб ул-қанд фи тарихи Самарқанд» бўлиб, муаллифи Абу Ҳафс Нажмиддин бин Умар бин Муҳаммад ан-Насафий ас-Самарқандийдир. (В. В. Бартольднинг «Туркистон» мажмуаси, Ленинградда 1898 йилда босилган, 48-саҳифа). Агар бу киши «Ақойиди Насафий» муаллифи Нажмиддин Умар бин Муҳаммад ан-Насафий бўлса, «Қомус ул-аълom» ривояти бўйича (жилд 6, 4575 бет) вафоти: ҳ. 357 (967) дидир. Яна бошқа бир Абу Ҳафс Умар бин Муҳаммад бин Умар бордурким, унинг лақаби Шарафуддин бўлиб, нисбаси, эса «Уқайлий»дир. Вафоти Бартольднинг «Туркистон» мажмуасида, Муллозодадан олинган парчада, бет 171, (597) деб кўрсатилган. Текширилган аниқ маълумотларга қараганда, Абу Ҳафс Нажмиддин Умар бин Муҳаммад ан-Насафий ас-Самарқандийнинг вафоти ҳ. 537 (1142) содир бўлган. (Қаранг: СВР АН, т. 1, 302-саҳифа.)

2. «Бурҳони қотeъ» форсча ёзилган луғат китобидир. Муҳаммад бин Халаф томонидан ҳ. 1062 (1651) да Ҳиндистонда тузилгандир. У Самарқанд тўғрисида мана шундай ёздади: ушбу шаҳар Моварoуннаҳрда бўлиб, гўзал қоғазлар ундан келади. Самарқанд «Самаркент» сўзининг арабчалошгани бўлиб, Самар қишлоғи демакдир. Самар турк хонларидан биравининг отидир. Қишлоқ яна туркчада «кент» деб аталади. Ушбу қишлоқ ўша Самар томонидан солинди. Замоннинг кечиши билан қишлоқ шаҳарга айланди (53-саҳифа.) (С). Бартольднинг «Туркистон» китобида (48-саҳифа), «Китоб ул-қанд»дан олинган парчада: «кент» сугудий тилида «шаҳар» маъносидадир, деб ёзилган.

3. «Масолик ул-мамолик» («Улкаларнинг йўллари») Сайёҳ Абу Исҳоқ Иброҳим Истахрийнинг асаридир. Учинчи асрнинг сўнгги ярмида тузилмиш (С). Самарқанд тўғрисида келтирилган ушбу ривоят ҳақида қаранг: «Масолик ул-мамолик», УЗФАШИ қўлёзмаси инв. 108.

4. «Тарихи Табарий» пайгамбарлар ва Эрон тарихини, исломият ва халифалар тарихини билдирувчи бир асардир. Араб тилида Абу Жаъфар Муҳаммад бин Жарир Зайди Табарий (224—310—838—922)нинг таърифидир. Абу Али Муҳаммад бин Муҳаммад Балъамий томонидан 352 (963) да форсчага айлантирилган (С). Табарийнинг Самарқанд хусусида келтирган бу ривояти ҳақида қаранг: «Тарихи Табарий УЗФАШИ қўлёзмаси, инв. 1506в. 429а—429б.

5. «Ҳафт иқлим» («Етти иқлим») таржиман ҳолга оид бир асар бўлиб, баъзи ўринда етти иқлим тўғрисида жуғрофий маълумот ҳам беради. У Амин Аҳмад Розий томонидан ҳ. 1002 (1593—94) йили Эронда тузилган (С). Ушбу асарда Самарқанд хусусида келтирилган бу ривоят «Ҳафт иқлим»нинг (УЗФАШИ қўлёзмаси, инв. 7533, 443а варағида келтирилган. Туббаъи Яман, ёки Малики Яман унволлари билан ва Арабистон ўлкасида исломиятга қадар ҳукм суриб келган яҳудий (мусавий) ҳукмдорлар аталган (С).

6. «Осор ул-билoд» ва «Ахбор ул-ибoд» Космографияга оид бир асар. Бу асар 1275 й. ёзилган («Кашф аз-Зунун, 1-жилд, 49-саҳифа). Муаллифи Закарӣ бин Муҳаммад ал-Қазвинийдир. Вафоти 1283 эрур (С). Сатторийнинг «Закарӣ ўлими» тарихи учун кўрсатилган рақами янглишидир. Зеро «Қомус ул-аълom»да, Закарӣ бин Муҳаммад ал-Қазвиний «Ажойиб ул-махлуқот» номи машҳур китобнинг муаллифидир, бу китобни 764 да ёзилган, дейилган. («Қомус ул-аълom» 4-жилд, 2417-бет.) Сатторий кўрсатган рақамни мелодийга айлантирганда ҳам мос келмайди. Зеро у ҳолда «Ажойиб ул-махлуқот»ни 764 (1362) да, яъне ўлимидан 79 й. кейин ёзган бўлади (А). Закарӣ бин Муҳаммад бин Маҳмуд ал-Қазвинийнинг вафоти хусусида Сатторий келтирган сана тўғрисида. Олим ҳ. 600 (1203—1204) йили туғилиб, ҳ. 682 (1283—84) йили вафот этган.

7. Девори қисмат — Самарқанднинг қадимий девори. Унинг жанубдаги қисми Девори кўндаланг аталган.

8. Шарқда Искандар Зулқарнайн номи билан машҳур бўлган македониялик подшоҳ Искандар (эрамиз. ав. 336—323 йиллар).
9. «Бобурнома»да Самарқанд қўрғони тўғрисида бундай ёзилган: «Қўрғоннинг фасил [ёни]нинг устидан буюрдиким, қадам урдилар. Ун мингу олгу юз қадам чиқди». (Бобурнома, 63-саҳифа). Бу Бобур қадам урдирган қўрғон Амир Темур иморатиникидир (А).
10. Шаббўй — кечаси ис берувчи маъносиладир. Ҳақиқатан бу гул фақат кечаси ис беради (А).
11. Испанаж ҳам дейдилар («Ғиёс-ул-луғот», 39-саҳифа).Аммо машҳурни испаноқдир (А).
12. Самарқанд шаҳрининг яқинида бир мавзёе ушбу ғиёҳни кўп ўстиргани учун «Қаварзор» аталган (А).
13. Ахмақдона маъносидадир. Йўллар устида, сел оқадиган жойларда ўсгани учун бу от билан аталган (А).
14. Яна бошқа бир манбаъда («Баҳр ул-асрор», 71-6)—Зарафшоннинг яна бир қадимий номи кўрсатилган — Наҳри Бўй.
15. Туман (муғулча-тумин) — ўн минг деган маънони англатади. Ун минг аҳолиси бўлган, ёки ўн минг кишилик қўшин етказиб беришга қодир бўлган музофот (округ). Анҳор тумани Самарқанднинг ғарбий тарафида бўлиб, унинг жанубий чегараси тоғ этакларигача, шимолий томони Зарафшон дарёси, ғарбий чети чўл билан чегараланган. Шоадор тумани эса шаҳарнинг шарқий тарафида бўлиб, жанубий чегараси тоғ этакларига, шарқ ва шимол тарафидан Зарафшонга туташган.
16. Сугуди калон туманига Оқ дарёнинг ўнг соҳилидан Алиобод туманигача бўлган ерлар кирган. Зарафшон икки сойга: Оқ дарё ва Қора дарёга ажралган жойдаги оролнинг юқори қисмида жойлашган музофот Офаринкент аталган.
17. Боғи шимолининг саройи мураббаъ бўлиб, ҳар бир тарафи бир минг беш юз қадам эди. Унинг мармар нақшлари мўъжизби ҳайрат бўлиб, ери қора ёғоч ҳам фил тишидан ишланган музойиқ [нақшланган] эди. (Бухоро тарихи, 31—саҳифа (А)).
18. Боғи биҳишт саройи гўзал, услуби меъмориси ҳам фараҳфизо боғчаси ила машҳур эди. Шарафуддиннинг ривоятчи, ул сарой хандақ ила муҳот суний тепа узарида соф оқ табриз мрамридан бино этилмиш; бир неча кўчриклар ила боғга муттасил бўлиб, унинг бир тарафида ҳайвонот боғчаси бор эди. (Вомбернинг мазкур асари, 1-жилд, 300-саҳифа (А)).
19. Боғи дилкушо тўғрисида Бобур ушбу маълумотни беради: «Самарқанднинг шарқида икки боғ солибтур, бириким йироқроқтир, Боғи бўлдиур, ёвуқроғи Боғи дилкушодир. Андин Фируза дарвозасигача хиёбон қилиб, икки тарафида терак ёғочларн эқтуруптур. Дилкушода ҳам улуг кўшк солдурубтур, ул кўшкга Темурбекнинг Хиндистон урушини тасвир қилибдурлар» («Бобурнома», 64-саҳифа).
20. Вамбери «Бухоро тарихи» ҳошиясида (1 жилд, 291-саҳифа) Кони гил тўғрисида бундай ёзган: «Шарафуддиннинг Пети Де ла-Круа таржимасида доимо «Хони гул» деб айтилар. Аммо мен бунга эътироз билдираман, чунки Бобур ҳасби ҳолида ёзгани каби «Қони гул» яъни асах бўлса керак. Чунки «Хони гул» бемаънодир. Аммо «Қони гул» форсийча «гулларга муҳаббат» маъносини англатади. Аммо биз «Қони гул» ёки «Қони гул»дан «Гулларга муҳаббат» маъносини сира англай олмадик. Бу сўз «Қони гул» бўлгани тақдирда «Гулнинг кони» яъни гулнинг маъдани маъносида бўлур эди. Лекин ҳақиқатда бу сўз, на «хони гул» ва на «қони гул» ва на «кони гул»дир. Сафол идишларга ишлатиладиргон «гил» отли бир турли лойнинг маъдани бу ердадир. Шу муносабат билан халқ ҳам бу кунгача бу ерни «Қони гил» атамоқдалар (А).

21. Мўгул даври, Чингизхон жанжали, яъни мўгуллар хуружи йиллари (1220-22 йиллар) (С).

22. Ушрий — шарият бўйича маҳсулотнинг байт ул-мол яъни давлат хазинасига бериладиган ўндан бир қисми («Қомуси туркий», II жилд, 937-саҳифа).

23. Ҳозирда «Чўпон ота» тоғи деб аталади (С).

24. В. Л. Вяткин таржимасида «На этой возвышенности нет нидеревьев, ни источников», дейилган («Самария», перев. В. Л. Вяткин, СКСО, вып. VI, стр. 164). «Самария» нинг асл нухаларида ҳам шундай дейилган («Самария», УзФАШИ қўлёмаси, инв. № 412, в. 104 а).

25. [Боғи баланд — Улугбек расадхонасининг юқори томонида, ҳозирги шаҳар аэропорти атрофидадир.]

26. Боғи майдон — шаҳардан аэропортга бориш йўлида.

27. Қутайба — VIII аср бошларида Урта Осиёни босиб олган машҳур фотиҳ Қутайба ибн Муслим (669—714).

28. Ҳазрати Хизр — афсонавий Хизр пайғамбар. Афсоналарга кўра, у қандайдир оби ҳаёт топган.

29. Абу Мансур Мотуридий — Ҳанафия мазҳабининг кўзга кўринган етакчиларидан бўлиб, тўлиқ исми Муҳаммад бин Муҳаммад Абу Мансурдир; 333 (944) йили вафот этган.

30. Ажам йили — қўш йили. Йил боши баҳордан, 21-22 мартдан ҳисобланиб, наврўзга тўғри келади.

31. Дониёл-Бану Исроил (яхудий) пайғамбарлардан бўлиб, мелоддан аввалги 600 йилларда ўтган. Лекин у Самарқандда истиқомат қилганлиги маълум эмас («Қомус ул-аълум», III жилд, 2104-саҳифа).

32. Аббос ўғли Қусам — Қусам ибн Аббос ибн Абдулмуталлиб ибн Ҳошим ал-Қарши ал-Ҳошимий. Муҳаммад пайғамбарнинг амакиси. Халифа Али ибн Аби Талиб замонида Макка ёки Мадинада волий бўлган. Муаввийя замонида Саййид ибн Усмон билан Самарқандга келиб, шу ерда ўлдирилган («Қомус ул-аълум», V жилд, 3603-саҳифа).

33. Бу сўз, «Самария» китобида «қатурон» суратида ёзилган. В. Бартольд томонидан тўлланиб 1898 да Ленинградда босилган «Туркистон» китобининг «Китоб ул-ансоб» дан олинган парчасида (56-саҳифа) бу сўз «қитвон» суратида қайд қилинган. Мазкур китобнинг шу парчасида 2-ўринда Алқитвоний моддаси баёнида (с. 54) бу сўз ҳақида ушбу тафсилот бор: Самарқанднинг 5 тошлик узоклигида катта бир қишлоқдир. Унда жоме, минбар, мусулмонларнинг ўлдирилган ўринлари ва шаҳидларнинг қабрлари бордир. Лекин Самарқанд аҳли бу сўзнинг тоғнинг сукуни (қитвон) билан айтадилрлар. Менинг гумонимча ҳаракаглик (қатавон) бўлса керак (А).

34. Салжукийларнинг олтинчи ҳукмдори. 479 (1086) йили туғилиб, 520 (1126) йили вафот этган.

35. Қорахитойлар — XII асрда Мовароуннаҳрни тобе қилган сулола (батафсил қаранг: Бартольд, «История культурной жизни Туркестана», стр. 253-254).

36. Мазкур китобнинг (Бартольд, Туркестан) «Мужмайи фасихидан олинган парчасидан (160-саҳифа). Ушбу урушнинг 533 ҳижрийда (мелодий 1138 й.) воқе бўлгани маълум бўлади (А).

37. Хожа Санграсон — асл исми Хожа Муҳаммад Хомуи бўлиб, Санграсон унинг лақабидир; Қусам ибн Аббоснинг сафдошларидан. Ривоятларга қараганда, у самарқандликлар билан жанг қилган ислом лашкарига тош ташиб бериб турган ва унинг бу лақаб билан аталиши шу сабабдандир.

38. Шайх Ходим — Мовароуннаҳр ва Шошда зўр нуфузга эга ва кўп муридлари бўлган Шайх Маъдуднинг катта халифаларидан (Батафсил қаранг: «Раъшот», 16—18-саҳифалар).

39. Махдуми Хоразмий — Кубравия тариқатининг кўзга кўринган шайхларидан мавлоно Камолуддин Хусайн Хоразмий. Хондамионинг айтишича, 830 (1426) да кўчманчи ўзбеклар томонидан ўлдирилган («Ҳабиб ус-сийяр», т. IV,

9-саҳифа). Алишер Навоий уни 839 (1435) йили вафот этганлигини айтади («Мажолис ун-нафис», 157-саҳифа).

40. Қирқ бир исми тасхир этиш — таңгрининг 41 исми қайд қилинган максус дуо. Уни мазор ва муқаддас ҳисобланган горларда ўқишган. Ривоятларга қараганда, бу дуо билан жинларни енгиш ва уларнинг устидан ҳукмронлик қилиш мумкин эмис.

41. Ҳазрати — шоҳ — бу ерда юқорда номи зикр этилган Қусам ибн Аббос (батафсил 32-изоҳга қаранг) назарда тутилади.

42. Қутайба қўл остида араб қўшинининг Самарқандга кириши 93(713) йилдадир (С).

43. Амир Музаффарнинг хонлик даври (1277-1303-1860-1865) (С).

44. Абдулло — иккинчи халифа Умар Хаттобнинг 13 (634)—23 (644) ўғлидир (С).

45. Ҳозирда ҳазрати Умар масжиди масжиди Кабуд деб аталмайди. Улуғбек мадрасасининг шимоли-ғарбий тарафидаги Кўк масжидга алмаштирилмасин (А).

46. Саъид учинчи халифа Усмоннинг ўғлидир. Фотима Валид қизидан тутилгандир (С).

47. Умар Насафий ҳақида 9-рақамлик изоҳга қаранг (А).

48. Ҳозирда мавжуд Абу Саъидхоннинг даҳмаси Умар масжидининг шимолида эмас, жанубидадир. «Самария»да котибларни хатоси билан «шимол» ёзилган бўлса керак (А).

49. Абу Саъидхон Кўчиничхон ўғлининг қабри Улуғбек мадрасасининг жанубида, унинг яқинида солдирган мадрасасидадир. Бу мадраса Кўчиничхоннинг тириклиги чоғида солиниб, ўзи ҳам унда кўмилган эди. Абу Саъидхон Самарқандда уч йил ҳукмдорлик қилиб, 940 ҳижрий (1533 мелодий)да ўлди ва шу мадрасада кўмилди. Булардан бошқа Шайбонийлардан яна бир неча хоннинг ва Абу Саъидхоннинг хотин ва болаларининг қабрлари бор эди. Ҳозирги кунда ушбу даҳма Чилдухтарон номи билан, ҳовли ўртасида, томсиз, бузуқ бир ҳолда мураббаъ шаклида мавжуддир. Саййид Шариф Роқим ўз тарихида шу мадраса тўғрисида ёзганда, ўша замонда бутун ва маҳкам бир йўсинда бўлганини айтадир ва шу даҳмадаги соғона тошларини мана шундай санаб кўрсатади: 1. Кўчиничхон (ўлими 25 жумоди ал-охир, ҳ. 937). 2. Султон Абу Саъид Баҳодурхон (ўлими сафар ўртасида ҳ. 940). 3. Кўчиничхон ўғли Абдулло Баҳодурхон (ўлими жумъа куни раби ул-аввал ойининг учинчисида ҳ. 947 й. (С).

50. «Самария»нинг қўлэзма нусхаларида (ЎзФАШИ қўлэмаси, инв. 412, в. 108 а) ҳамда В. Л. Вяткин таржимасида (168-саҳифа) — хожа Абулфазл Бағдодий. Н. И. Веселовский нашрида эса хожа Абулфазл Балхий.

51. Амир Темур ва Шайбонийлар замонида «Ҳаёти хон» аталмиш маҳалла. Бу ерда Темур замонида ўтган қўғирчоқ хонлар Суюргатмиш ва Султон Маҳмудхонлар истиқомат қилишган. Бошқа маҳаллалардан баланд девор билан ажратиб қўйилган. Унинг «дари занжир» («занжрлашган эшик») оталиши ҳам шундан.

52. Ушбу жомеънинг харобаси ҳозирда ҳам бор. Бибихоним мадрасаси номи билан юритилади (А).

53. «Самария»нинг қўлэзма нусхаларида (ЎзФАШИ қўлэмаси, инв. 412, в. 107 б.) — як саду наваду як (191) ёзилган.

54. Қуръон, Олирон сура, 97-оят.

55. Заҳриддин Бобур мирзо Темур иморатлари қаторида ушбу жомеъ тўғрисида мана бу маълумотни беради: ...Оҳанин дарвозасига ёвуқ, қалъанин ичида бир масжиди жумъа солибдир, аксар Ҳиндистондан элтган сангтарошлар онда ниш қилибдирлар. Масжиднинг пештоқи китобасида бу оятни «ва из ярфа иброҳим ул-қавонда [ило охириҳи]» ...андоқ улуғ хат билан битибдирларкини бир курух ёвуқ ердин ўқуса бўлур. Бу ҳам кўп олий иморатдир. «Бобурнома» 64-саҳифа.

56. В. Л. Вяткин тахминича, бу масжиднинг дарвозалари Аштархонийла

хукмронлигининг сўнгги вақтларида, XVIII асрнинг 40-50 йиллари йўқолган («Самария», 234-саҳифа).

57. «Самария»нинг бу ери бутун тарихчилар иттифоқига хилофдир, зеро тарихчилар (жузъий ихтилофлардан кўз юмсақ) бу нуқтага яқдилдирларким, Шоҳруҳ Халил султонни мансабдан тушириш учун Самарқандга келмаган. Шоҳруҳ келмасдан бурун Халил Султон Шодимулк исми ўз машуқаси билан ораларида ўтган мажоролар баҳонаси билан Худойод ва Шайх Нуриддин отлиқ бекари томонидан асир тариқасида аввал Қошғарга, сўнгра Олатоққа кўчирилган. Шоҳруҳ мирзо бекаларнинг Султон Халилга қарши исёнларини, Самарқанд тахтининг Темурийлар қўлидан чиққанини эшитиб, Ҳиротдан Моваро-уннаҳрга юриш қилган. Натижада бекаларни енгган, Халил Султонни қутқазган. Фақат яна бу ошиқ шоирга Темур пойтахтини топширишни муносиб кўрмай ўз ўғли Улуғбекни қолдирган (А). Айний домла Халил Султонни «ошиқ шоир» аташига сабаб шулки, у ҳам Темурнинг кўпчилик набиралари сингари ўқимишли ва шоир бўлган.

58. «Самария»нинг мадраса тарихи учун қўйган рақами хатоидир, зеро Улуғбек ҳукумати 812 дан бошланган. 16 йил, бундан кейин 828 бўлади. Саййид Роқим ҳам ўз китобида Улуғбек мадрасаси тарихини 828 қайд қилган (А).

59. Бобур мирзонинг ривоятига кўра, Улуғбек ўз мадрасасининг жанубида «Муқаттаъ» отлиқ бир масжид солган. Ушбу масжиднинг деворлари ва сақфа бутун қитъа-қитъа қилинган ёғочлардан ясагани учун «Муқаттаъ» аталган (А). Саййид Роқим илму фан бу ерда илгаригидан ҳам зиёд тараққий этганлигини ёзган. Лекин мадрасанинг иккинчи қаватини ўзбеклар бузганлиги ҳақида ишончли манбаъларда бирор маълумот йўқ. Афтидан бу воқеа кейинча юз берган бўлса керак (яна қаранг: В. Л. Вяткин, 235-саҳифа).

60. Бобур мирзонинг ривояти бўйича, расадхона иморати уч ошёналик эди («Бобурнома», 65-саҳифа) (А).

61. Улуғбекнинг расадхона атрофидаги иморатлари тўғрисида Бобур мирзо мана бу маълумотларини беради: «Яна пуштайн Кўҳакнинг доманасида ғарб сари боге солибдир, Боги майдонга машҳурдир. Бу боғнинг ўртасида бир иморат қилибдир. Чиҳил сутун дерлар, ду ошёна, сутунлари тамоми тошдан. Бу иморатнинг тўрт бурчида тўрт манордек буржлар кўнорибтурким, юқорига чиқар йўллар бу тўрт бурждиндир. Ўзга тамом ерларда тошдин сутунлардир. Баъзини мореч хиёра қилибтирлар. Юқориги ошёнанинг тўрт тарафи айвондир, сутунлар тошдин. Ўртасида чордара уйдир. Иморат куресини тамом тошдан фарш қилибдирлар. Бу иморат пуштайн Куҳак сари доманада яна бир боғча солибдир, анда бир улуг айвон иморат қилибдир, бу айвоннинг ичида бир улуг тош тахт қуйибдир, тули тахминан ўн тўрт-ўн беш қари бўлғай, арзи етти-саккиз қари, умқи бир қари. Мундоқ улуг тошни хили йироқ йўлдан келтирибдирлар. Ўртасида дарз бўлибдир. Деярларким, ушбу ерда келтиргандин сўнг бу дарз бўлгандир. Ушбу боғчада бир чордара солибтир, изораси тамом чиний, Чинихона дерлар...» («Бобурнома, 65-саҳифа) (А).

62. Алломаи қушчи, ёки мавлоно Аловуддин Али Қушчи Улуғбек қўл остида тарбия топиб, унинг томонидан «маънавий ўғлим» деб аталган эди. Риёзиёт ва ҳайрат илмларида биринчи олимлардан эди. Бу тўғрида ёзган асарларида бизга маълум бўлган бири «Рисола ал-фалакиёт»дир. Бу асар хожа Насируддин Тусий томонидан ёзилган «Зичи Илҳоний» ва ўзга риёзий асарларга изохот йўсинидадир. «Тажрид» ва «Унқуду завоҳир» ва бошқа асарлар ҳам битган. Улуғбек ўлгандан кейин Кичик Оснэ сари сафар қилиб ҳ. 879 (мелодий 1474 й.) Истамбулда вафот этган ва Або Айюб Ансорий мазорига дафн этилган («Қомус ул-аълום», IV жилд, 3197-саҳифа).

63. Ушбу расадхона Шайбонийлар даврининг бошларида, остида олтин қўйилган хаёли билан буздирилган эди. Бирон нима топилмагач шу ҳолатда қўлдирилган эди. Замонни кечиси билан у тупроққа кўмилиб кўздан йўқолди; билинмайтурган бўлиб қолди. 1908—1909 йилларда Василий Вяткин томонидан

вақфномаларнинг кўрсатиши бўйича, расадхона бўлган тепа белгиланиб, қоздирилгандан кейин харобаси ер тагидан чиқди. Бу тўғрида ёзилган китобча расмлари билан ўзбекчага айлантирилиб «Инқилоб»да босилган эди. «Инқилоб». 1924, № 4, 7, 8. 29-30, 43-44-саҳифалар (яна қаранг: В. Л. Вяткин, 170-саҳифа). Агар расадхона Шайбонийлар даврининг бошларида буздирилган бўлсайди, бу хабар Шайбонийларнинг душмани бўлган Бобур мирзо қаламидан қутилмас эди. Мен ҳам расадхона бир ўзбек холи томонидан остида олтин кўмилган гумони билан буздирилганини ёшлик чоғларимда бир китобда кўрган эдим. Аммо хоннинг оти, у китобнинг қайси китоб эканлиги эсимда қолмаган. Ҳарҳолда бу номақул ҳаракатнинг қаҳрамони Шайбонийларнинг биринчи даврасида бўлма-са керак (А).

64. Келтирилган бу тарих тўғри эмас. Воқеа ҳ. 853 (Мелодий 1449 й) содир бўлган (А). Улуғбекни 8-нчи рамазон 853 йилда Абдуллатиф одамларидан Аббос деган ўлдириб эди. Бу воқеага доир ёзилган тарихлардан бири будир:

Улуғбек баҳри улуми ҳикам,
Ки дини набиरो аз ў буд пушт.
Эи Аббос шаҳди шаҳодат чашид,
Аз он гашт тарих «Аббос кушт».

Таржимаси:

Ҳикматлар дарёси (султон) Улуғбек,
Пайгамбар динининг таянчи бўлди.
Аббос қўлидан шаҳидлик шарбатин тотгани учун,
Унинг ўлими тарихи «Аббос кушт» бўлди.

(Сайид Роқим, 97-саҳифа: Бу ерда «Аббос кушт» сўзи тарих моддаси бўлмиш, ҳарфларининг қиммати 853 дир).

65. Мирзо Улуғбек 1449 й. 26 октябрда ўлдирилган. Абдулазиз мирзо отасидан икки кун илгари ўлдирилган бўлганда, бу 1449 йил 25 октябрга тўғри келади.

65. Ажиб иттифоқлардандирким, Абдуллатифни ўлдирилиши вақеаси учун ҳам қотилнинг исми ва иши тарих тушди. Бундай:

Абуллатиф хисрави Жамшед фарқе буд,
Дар силки бандагонаш Фаридуни зарду ҳашт.
Бисту шашўм зи моҳи рабеъ нахуст буд,
Иқбол зевармиду ба ду бахт кард пушт.
Бобо Ҳусайн кушт шаби жумъаш ба теғ,
Таърихи ин навис ки «Бобо Ҳусайн кушт»

Мазмўни:

Абуллатиф шону шавкатлик хисрави Жамшид эди,
Фаридуни Зардушт унинг бандалари қаторида эди.
Раби ул-аввал ойининг йигирма олтиси эди,
Иқбол ундан юзини товлаб, орқасини ўгирди.

Жумъа кечаси Бобо Ҳусайн тиг била ўлтиргани учун,
«Бобо Ҳусайн кушт» [сўзларини] тарих [қилиб] ёздилар.

(Сайид Роқим, 98-саҳифа).

67. Абдулхайрхон Жўхоннинг бешинчи ўғли Шайбон наслидандир. Унинг масаби Шайбонга мана бу тарзда уланади: Абдулхайрхон — Давлатшайх ўғ-

лон — Иброҳим — Пўлод — Минг Темур — Бадақул — Жучибуқо — Баҳодир — Шайбон («Шейбанида», стр. XIX; Абу-л-Гази, Шаджараи тюрк ва моғул., стр. 161). Абулхайрхон кўчманчи ўзбеклар давлатининг асосчиси бўлиб 1428—1468 й. хукмронлик қилган (бу ҳақда батафеил қаранг: Б. Аҳмедов, Государство кочевых узбеков, М. 1965).

68. Шайбонийхон 916 (1510) йилда Марв ёнида, Маҳмудобод қишлоғида Эрон шоҳи шоҳ Исмоил (1502—1524) билан бўлган жангда ҳалок бўлган ва Самарқандга олиб келиниб ўзи қурган мадрасада мрамр суфа остига дафн этилган. Шайбонийхон номи билан аталган бу суфа яқинда Тиллакорий мадрасаси ҳовлисига кўчирилган. Суфа остига ундан бошқа Шайбонийлар хонадонидан бўлган бошқа султонлар ҳам қўйилган: Маҳмуд султон 909 (1503—1504 й. ўлдирилган), Маҳдий султон ва Хамза султон 917 (1511 й. ўлдирилганлар), Муҳаммад Темур султон 920 (1511 й. ўлган), Қутлуқ Муҳаммад султон 952 (1545 йили ўлган), Абдулхайр султон 917 (1511 й. ўлдирилган), Едгор султоним 933 (1526 й. вафот этган), Шаҳрибонхоним 942 (1535 йили вафот этган), Шоҳ султон хоним 937 (1530 й. ўлган), Суюнч Муҳаммад султон 994 (1586 й. ўлган).

69. Маҳди ул-э хоним — Муҳаммад Темурхоннинг эйтиборли хотинларидан.

70. Амир Маъсум — Манғитлар сулоласидан бўлган Бухоро амираи Шоҳ Мурод (1199—1784—1216—801). Зақф ҳужжатларидан англашимизча, Шоҳ Мурод отаси Амир Дониёл тарафидан 1172 (1758—59) йили Самарқандга ҳоким қилиб юборилгандан кейин у баъзи бир олий иморатларни, шунингдек Шайбонийхон мадрасасини ҳам тузатдирган.

71. Қози Соқий Зоминда туғилиб, Бухоро ва Самарқандда ўқиган, биринчи олим кишилардан саналади эди. Уз мадрасасида дарс айтмак билан машғул бўлиб, Улугбек мадрасасида ҳам бош мударрислик мансабида эди. ҳ. 1029 (мелодий (1619—20 йил) да ўлди. (Саййид Роқим, 345-саҳифа.)

72. Имомқулихон, Бухоро ва Мовароуннаҳрда ҳукм сурган Аштархонийлар силсиласининг биринчиси (1020—1611—1011—1642 (С). Имомқулихон Аштархонийнинг биринчиси эмас, учинчиси: 1. Боқий Муҳаммадхон; 2. Вали Муҳаммадхон ва 3. Имомқулихон эди. (А).

73. Саййид Роқим бу мадраса тарихини 1023 й. кўрсатади. Келтирган тўртта тарих моддаларидан бири 1022, учтаси 1023 ни кўрсатади. Ҳарҳолда «Самария»да кўрсатилган 1021 хатодир (А).

74. Амир Ҳайдар Манғит амирларидан, 1216 (1802)—1242 (1824) йилларда ҳукм сурган.

75. Ялангтўш баҳодир ёшлиғида Бухоро хонлари хизматида эди. Кейин ҳукумат хизматини ташлаб, омма учун иморатлар солишига киришди. Шердор иморатининг тарихи Имомқулихон ҳукумати даврига тўғри келади. Бунинг Шердор оталишига сабаб, пештоқнинг икки ёнида 2 шер-арслон расми чизилганидир (А).

76. Класик мусулмон астрономиясида қуёшнинг Асад буржида, яъни Шеррўбарасида бўлиши саъд замон, яъни бахтиёр замонга ишоратдир. Бундан мазкур мадрасанинг 1618 йил июль ойида битказилганлигини англаса ҳам бўлади.

77. Ялангтўш баҳодир тарих моддаси бўлиб, абжад ҳисобида ҳарфларнинг қиммати 1028 (мелодий 1618) йилни ҳосил қилади.

78. Бунда Абу Тоҳирхожа икки хато қилган: бириси Шердордан 10 йил сўнг дегани ҳолда, 1051 (мелодий 1641) йили тарих кўрсатган, ҳолбуки, Шердор тарихи 1028 й. эди. Иккинчиси шулким, Тиллокорийнинг қибласида мадрасанинг солиниш йили 1056 (мелодий 1640) ёзилган. Бу ҳолда «Самария» рақами тамоман хатодир (А).

79. Ҳозирда бу мадраса Мадрасаи сафед оталади (С). Хожа Аҳрорнинг туғилиши рамазон ойи 806 ҳижрий (мелодий 1403), вафоти раби ул-аввал ойининг охири 895 (1489 мелодий)да («Рашаҳот», 360-саҳифа). (А).

80. Алайка кўкалтош Улугбек мирзонинг кўкалтоши эди. Унинг жомеъ,

Сайид Шарифи Роқим ривояти бўйича, (Сайид Роқимнинг) замонасида соғ эди. Алайка вафоти раби ул-аввал сўнгида 866 (мелодий 1461) йилдадир. (Сайид Роқим 59а-саҳифа).

8. Ушбу «кўктош» ҳозирда тупроқ кўрғон (бурунги арк) ичида соқламоқда. У (узунча) шаклида бўлиб, узунаси тахминан ярим аршин, эни 2 аршин ва ердан юксаклиги бир аршин келади. Тош бурчакларида турли ўймалар бор. Бу тошни ким келтирганлиги ва қачон бу ерда кўмилганлиги ҳали белгиллик эмас. Бу тўғрида мана бундай ҳукм этсак мумкиндек кўринади: Улуғбек Жеге (Муғулистон)дан учта катта тош келтирган эди. Шулардан бири мана шу кўктош бўлса керак. Яна бири Бибиҳоним мадрасаси ичида қуръон ўқиш учун ясалган лавҳ йўсинида ҳозирда ҳам бор. Унда Улуғбек томонидан Жетдан келтирилганлиги ёзилган. Утган замонларда Бухоро хонларининг тахтига ўлтириш маросими мана шу кўктошда ижро этилар эди. Шайбонийлардан бошлаб мангиларгача бу одатнинг борлиги белгилликдир. Сатторийнинг ушбу тахминини бошқа далиллар ҳам қувватламоқда. Чунончи, Бобур мирзо Темур иморатлари қаторида Самарқанд аркидаги бипони Кўксарой оти билан зикр қилгани ҳолда, «кўктош ҳақида ҳеч нарса дейилмаган. Шунинг билан бирга Улуғбек иморатлари қаторида эсга олган. (Бобурнома, 64-65-саҳифа). Вамбери «Бухоро тарихи»да (13-саҳифа) ҳам Чиннихонадаги тошнинг Бобур мирзо ривоятчи ўзи кўрган кўктошдан катталиги сабабли, бошқалигига ҳукм этади. Менинг гумонимча кўктош шу Чиннихонадаги Улуғбек келтирган тош бўлса керак, «қари»ни «қарий» ўқимоқ керак. Шундай бўлганда, Чиннихонадаги тошнинг катталиги Сатторий чўллаган кўктошга яқинлашади. Вамбери «қари»ни «аршин» таржима қилган, ҳолбуки, «қари» қулочдирки, икки ярим аршинга баробар келади. Бу ҳолда 15 қари 37 ярим аршин бўлурким, ҳеч бир ақлга сизмайди (А).

82. Ушбу мадраса ҳозирда 5 ҳужра ва бир масжиддан иборатдир (С).

83. Бу ерда Абу Тоҳирхожа «тоғо» сўзининг орамиздаги маъносини эътиборга олиб, Нодир девонбегини Имомқулнинг тоғоси деб кўрсатади. Ҳолбуки, Нодир Муҳаммад каби отаси ҳам Султон мирзон тоғой унвони билан машҳурдир. Бундан ташқари саҳифаларида «тоғой» деган қўшимчалик отлар анча учрайди. Бу тўғрида Абу Тоҳирхожа янглишган бўлса керак. Шу хусусда «тоғой» деган турлик уруғ бўлиб, Нодир Муҳаммад ҳам шунга мансуб кишилардан бўлмасмикин, деб ўйланадир (С). Сатторийнинг Абу Тоҳирхожанинг хатоси тўғрисида қилган ҳукми Вамбери асари билан ҳам қувватланади. Вамбери «Бухоро тарихи» ва Имомқулихон зикрида лекин Нодирни Назир деб ёзгани хато. Нодир девонбеги исмини айтиб ўтгани ҳолда (2-жилд, 142-143-саҳифалар), унинг «тоғо»лигидан ҳеч гапирмайди. Аммо Сатторийнинг иккинчи гумони бўлган «тоғой» уруғи тўғрисидаги мулоҳазасига кўнгил қаноат қилмайди, зеро, агар Мовароуннаҳрда «тоғой» деган ўзбек уруғи яшаган бўлса эди, 92 уруғни забт қилган халқ орасида бу кунгача маҳфий қолмас эди. Лекин «тоғо» сўзи уруғ оти бўлмагани ҳолда, ҳам лақаб йўсинида отоқли отларга қўшимча қилиниши мумкиндир. Бу одат бу кунгача эл орасида бор. Ҳарҳолда Нодир девонбегининг орлот аймағига мансуб бўлганини тарих забт қилгандан кейин унга бошқа бир уруғ ясаб чиқариш унча маънолик мулоҳаза бўлмаса керак (А).

84. Ушбу мадраса ҳозирда Хожа Аҳроп мадрасаси номи билан машҳурдир (С).

85. Нодир девонбеги Бухорода ҳам катта иморатлар қилган. Унинг тушма-туш солинган мадрасаси билан хонақоҳи ва бу иккаласининг орасидаги жуда катта ҳовузи Бухоронинг отоқли осори атиқасидан ва Бухоро халқининг табаррук ва тамошоғларидан саналади. Нодир девонбегини Бухородаги хонақоҳининг тарих моддаси «Маҳалли машойих» бўлиб, ҳосили 1029 (мелодий 1619) ва ҳавузники «ҳавзи базўр» бўлиб, бу 1029 (1619) йилни кўрсатади. Ушбу ҳавузни қозиш учун халқ зўр билан мажбурий ишлатилганлиги сабабли, у

вақтдаги бир танқидчи шоир тарих учун «ҳавзи базўр» моддасини муносиб кўрган.

86. Мазорлар саногид ва ўзга саноқларда қўйилган рақамлар таржимонга тегишли (А).

87. Аббос бин Абулмуталлиб бин Ҳошим Муҳаммаддан 2-3 ёш катта бўлиб, исломиятдан аввал Қурайш қабиласининг етакчиларидан бўлган. Ҳижрий 36 (652-53) йилда 88 ёшида вафот этган. («Қомус ул-аълом», IV жилд, 30-59-саҳифа.)

88. Бу ерда имом Муҳиддин Яҳё бин Шараф ан-Набавийнинг (676 (1277) йилда вафот этган.) «Таҳзиб-ул-асмо ва-л-луғот» китоби назарда тутилмоқда (батафсил қаранг: «Кашф уз-зунун», 350-саҳифа).

89. Асарнинг тўла ва тўғри номи «Асобагу фи тамиз ас-саҳобати» бўлиб, 5 жилддан иборат. Муаллифи Ҳофиз Шаҳобиддин Абулфазл Аҳмад бин Али Асқулоний (852 (1448) йил вафот этган). (Батафсил қаранг: «Кашф аз-зунун». 110-саҳифа).

90. Унинг асл исми Маъбад бўлган. Манбаларда келтирилган маълумотларга кўра, Аббоснинг, қизлардан бошқа, 10 ўғли бўлган: 1) Фазл, 2) Абдулло, 3) Убайдулло, 4) Ҳусан, 5) Абдурахмон, 6) Маъбад, 7) Ҳорис, 8) Касир, 9) Авн, 10) Тамом («Қомус ул-аълом», IV жилд, 3060-саҳифа).

91. Асарнинг тўлиқ номи «Маориж ан-нубуват фи мадориж ал-футуват» бўлиб, Муъмин бин Ҳожи Муҳаммад ал-Фарохийнинг (907 (1501) йил вафот этган) қаламига мансубдир. Китоб 891 (1485 й.) Ҳиротда ёзилган ва исломиятдан аввал ўтган пайғамбарлар ва Муҳаммаднинг таржиман ҳолига оиддир. (Асар ва унинг муаллифи ҳақида қаранг: СВР АН УзССР, т. IV, 13-21 саҳифалар).

92. Тирмизий (тўлиқ исми Муҳаммад бин Али ат-Тирмизий) — ўрта асрларда ўтган йирик шайх ва тасаввуф олим (ҳ. 292) 905 й. вафот этган).

93. Имом Ҳасан — халифа Алининг ўғли. Муҳаммад пайғамбарнинг набираси.

94. Фотима Муҳаммад пайғамбарнинг қизи, ҳ. 11 йили 3 рамазонда (632 й. 23 ноябрда) вафот этган (батафсил қаранг: «Қомус ул-аълом», V жилд, 3331-саҳифа).

95. Али бин Толиб Рошиддин халифалардан бўлиб, мелодий 599й. Милкада туғилган; ҳижрий 35 (655—41 (661) й. ҳукмронлик қилган (батафсил қаранг: «Қомус ул-аълом», IV жилд, 3177-саҳифа).

96. Муавия бин Абу Суфён — Умавия сулоласининг асосчиси бўлиб, халифа Умар замонида 4 йил, Усмон даврида 12 йил, Али вақтида 4 йил, имом Ҳасан вақтида олти ой, ҳаммаси бўлиб, 20 йилдан сал ортиқроқ Димишқда, сўнг Куфада (ҳ. 41 (661) дан бошлаб) ҳоким бўлган. 60 (680) й. вафот этган («Қомус ул-аълом», VI жилд, 4319-саҳифа).

97. «Самария»нинг бошқа қўлёзмаларида (УзФАШИ қўлёзмаси, инв. 412 ва 1156 (Ғозийлар ёнида).

98. Имом Аби Абдулло Муҳаммад бин Абдулло (ҳ. 405 (1014) й. вафот этган)нинг «Тарихи Найсабур» асари кўзда тутилмоқда («Кашф уз-зунун», 234-саҳифа).

99. Бану ножия қабристонни Дарвозайи оҳанин орқасида бўлган. «Тарихи Табарий»да (X аср; Табарий ҳ. 310 922 й. вафот этган) айтилишича, Бану ножия араб қабилаларидан бирининг номидир. Эҳтимол Самарқандда шаҳид бўлган араблар шаънига бу қабристон шу ном билан оталгандир. (В. Л. Вяткин, «Самария», 247-саҳифа).

100. Санжар-Салжуқ султонларидан бўлган Маликшоҳнинг 4 ўғлидан бири эди. 412 (1118) йили оғаси Султон Муҳаммаднинг ўрнига «Муъизиддин ва-д-дунё» лақаби билан тахтга минди. 535 (1140 йилда Самарқанд музофотида «Қатвон» деган далада қорахитой хони Гўрхон билан уришиб енгилди; 30

мингча (бошқа ривоятга қараганда 70 минг) киши талафот бериб, Самарқандда буткул қувилди. Улими 26 рабъ ал-аввал (552) 1157 йилдадир (С).

101. Шоҳи зинда мазори бағнидаги диний таъбирлар ва муболиғалих тасвирлар таржимон тамонидан тушириб қолдирилган. Ёлғиз шу уч-тўрт йўллик шарҳча тасвир, яъни намуна учун таржима қилинди (А).

102. Султон Аҳмад — Темурийлардан Султон Аҳмад мирзо; Мовароуннаҳр ҳокими (873 (1469—899) 1494).

103. Чингизия Султон Абу Саъид (716 1316 дан 736 1335) гача ҳукм сурган. Мундаги «Султон Абу Саъид» деб ёзилган ёзма Чингизия Султон Абу Саъид бўлиши янглиш бўлса керак (С). Сатторий ўзининг ушбу гумонига бирон далил кўрсатмаган. Бизча бу ҳукмнинг сабаби мажҳулдир (А).

104. Султон Абу Саъид — Темурийлардан; Мовароуннаҳр ва Хуросон ҳокими (855 (1451—873) 1469).

105. Абу Тоҳирхожа Тумон оқо даҳмаси узра бўлган ёзувни янглиш туншунгандир. Шунга кўра Тумон оқон Амир Мусо ўғли бўлган Амир Одилнинг қизи деб кўрсатадир. Тўғриси Тумон оқо, адолатли Амир Мусонинг қизидир. Яъни «Одил» сўзи исми хос бўлмайин Мусонинг сифатидир (С).

106. Отнинг иккинчи бўлаги қўлимиздаги «Самария» нусхаларида йўқдир (С).

107. Бу рақам менинг қўлимдаги «Самария»да 787 ёзилган. Аммо мен таҳқиқ қилган бўлса керак, деб тилмоч рақамини кўчирдим (А).

108. Тилмоч Сатторий форсейча бўлган «табаррук» ва «таямму», «жуст» сўзини «эримланди» деб таржима қилган. Аммо мен «қутланди» сўзини мувофиқ топдим; «қутлуғ тилоди» деса ҳам тузук, негаким айнан таржима бўлди (А).

109. «Зафарнома», УзФАШИ қўлёзмаси, инв. № 4262, в. 305а — 305б.

110. Миёсарони равоқининг сўл тамонида бундай деб ёзилган: «Ушбу буюк бинони Абдулазизхон бин Улуғбек кўрагон бин Шоҳруҳ бин Амир Темур кўрагон 838 й. қурдирган».

111. Бу ном таржимада «Абу Ҳусайн» шаклида ёзилган бўлиб, таржимон тамонидан ҳошияда «Абулҳусно» шаклида қайд қилинган. Аммо менинг қўлимдаги «Самария»да Абулҳасан эди. Мен шуни кўчирдим (А).

112. Савмаа — торсо (христиан)ларнинг калисаси, сифиниш жойи маъносида.

113. Шайх Ходим (Ходим шайх) Мавдуд шайхнинг улуғ халифаларидан бўлиб, унинг замонида Шош, балки Мовароуннаҳрда кўпчилик унга мурид бўлган (батафсил қаранг: «Рашаҳот», 16-18-саҳифалар).

114. Ном Муҳаммад Ҳасан. («Ламаҳот», 210-саҳифа).

115. «Нафаҳот ул-унс» — Нуриддин Абдураҳмон Жомийнинг (898 (1492) й. талафот этган) асари бўлиб, тўлиқ номи «Нафаҳот ул-унс мин ҳазрат ул-қудс»).

116. [Хожа] Абу Юсуф Эроннинг Ҳамадон шаҳридан бўлиб, тасаввуфнинг «хожагон» ёки «нақшбандия» деган силсиласига мансуб кишилардандир. У 440 (1048) йилда туғилиб 535 (1140) йилда ўлди. Мазори Самарқандда эмас, Марвдадир (С). «Рашаҳот» эгаси ҳам ушбу ривоятни тасдиқ қилади. «Ефъаъ» тарихидан нақд қилинган парчада хожа Юсуф Ҳиротдан Марвга келаяётганда йўлда ўлиб, ўлган ерида кўмилди, деган. Дейдиларким, сўнгра мурадларидан Абу Нажор унинг гавдасини Марвга олиб келиб кўмди, унинг қабри Марвдадир (А).

117. «Бурҳони қотъ» муаллифи авлиёлари еттита даражага бўлган. Буларнинг энг олийси «қутб» ва «ғавс»дир.

118. Нўшкент — умуман шаҳарлар рўйхатида йўқ. Туманскийнинг қўлёзмаси «Худуд ал-Олам»да «Нўжкет» дейилган. Бу «Бенкет» шаҳридан икки таш юкорида бўлган Жабғукент бўлса керак. Аслида «Жабғу» ёки «Ябғу» шаҳри (Бартольд, 1, 230-саҳифа).

119. Жаҳрия — худонинг исмини баланд овоз билан айтиб зикр тушув.

120. Қози Низомийнинг ёзганига қараганда, Қутби чордахўмнинг ўлими 646 (1248) дадир (А).

121. Бурҳониддин Соғарчий XII асрда ўлган йирик руҳонийлардан. Умар Хаттоб наслидандир. Руҳобод мазори уникидир.

122. Чор Россиясининг қўшини Самарқандни олгандан кейин, Қутби чордахўм мазорини бузганларини ва унинг қабри ҳазрати Шоҳ қабристонига кўчирилганлигини самарқандлик мулло Мир Низомиддин бундай ёзган (қисқартириб таржима қилинди): «Эски тарих китобларидан билинадирким, Қутби чордахўм лақаблик Шайх Нуриддин Басир 646 ҳижрийда дунёдан ўтиб, ўз васияти бўйича Новодон булоғи яқинида, Самарқанд ичида, кунчиқар томонида кўмилган. 1284 (1868) да Бухоро амири ва рус аскарлари орасида бўлган уруш натижасида амир қўшини қочиб, Самарқанд рус қўшини қўлига кирди. 1297 (1881)да руслар Амир Темур тамонидан Қутби чордахўм мазори устида солинган қўшинлик гўзал ва юксак бинони милтиқдориси билан тубидан учуртириб буздилар ва қабр ерини тупроққўрғон аталган қўрғонга (крепостга) киргиздилар. Шунинг учун юқорида ёзилган йилда бу сатрларни ёзувчи мен, Самарқанд қозиси мулло Мир Низомиддин Қутби чордахўм суякларини (нусхда «гавдасини» деган), вилоят ҳокимига алтимос ва илтижо қилиб, Аббос ўғли Қусам мазорининг ғарбий-шамолида, Дониёл мазорига бориладиган катга йўл ёқасида, мазорнинг хизматчилари ва шипиргувчилари ёрдами билан кўчириб кўмдик». Бу ҳарфларни ёзувчи 1297 да ўз кўзи билан кўриб ва ўз қўлига Қутбнинг қутлуғ бош суягини олган; ҳеч бир ўзгартирмасдан айтадирким, «ушбу қутлуғ бошнинг суяги бурун устигача бир бўлак бўлиб, кўз ўрни кўринмас эди» (1904 йилда Ленинград (Петербург)да босилган) «Самария»нинг бошидаги парчадан олинди (А).

123. Али Паздавий машҳур руҳоний олим Али бин Муҳаммад ал-Паздавий бўлиб, ҳ. 482 (1098 й. вафот этган («Қашф аз-зунун», 372-саҳифа).

124. Бу асар 10 эмас, балки 11, жилд бўлган («Қашф аз-зунун», 372-саҳифа).

125. Йирик имом Абу Абдулло Муҳаммад бин Идрис бин Аббос бин Усмон бин Шофеъ (150 (769-204) 819-20) асос солган мазҳаб («Қомус ул-аълوم», 4-жилд, 2820-2821-саҳифалар).

126. Абу Ҳанифа имоми Аъзам Нўмон бин Собит (80 (699-150) 769) асос солган мазҳаб («Қомус ул-аълум», 1-жилд, 711-712-саҳифалар).

127. Ғазолий (ҳ. 450 (1058-505) 1112) йирик қомусий олим бўлиб, унинг фикҳ, фалсафа ва илмининг бирмунча соҳаларига оид жуда кўп асарлари бор. «Самария» муаллифи зикр этган асарларидан бошқа «Ал-босит», «Таҳфат ул-фалосифа», «Меъёр ул-улум», «Ал-мақсад ул-усно фи шарҳи асмо ул-хусно», «Ҳақиқат ул-қавмайн» сингари бирмунча асарлар ҳам унинг қаламига мансубдир (батафсил қаранг: «Қомус ул-аълум», V жилд, 3277-78 саҳифалар).

128. Али Паздавий вафоти «Қомус ул-аълум»да (5-жилд, 3344-саҳифа) ҳам 482 йил деб кўрсатилган. Аммо, Сатторий «Самария» таржимасида манбаъ кўрсатмасдан, қўштирноқ ичида, савол аломати билан (482-4899) рақамларини кўрсатган (А).

129. Жамолиддин Муҳаммад бин Аҳмад ал-Матарийнинг (ҳ. 741) (1340-41 й. вафот этган) асари кўзда тутилади (батафсил қаранг: «Қашф аз-зунун», 230-саҳифа).

130. «Китоб ул-қанд»да Соғарч, Кеш, Нахшаб ва Иштихон қаторида шаҳар деб қайд қилинган (А). Соғарч Самарқанднинг ғарбий-шимолий тарафида, ундан тахминан 40 километр масофада, Янгикўрғон қишлоғига яқин бир қадимий жой бўлиб, XVIII аср бошларида ҳам мавжуд бўлган. Ёқут Ҳамавий замонида Соғарч Иштихонга тобе бўлган («Муъжам ул-булдон», V жилд, 10-саҳифа).

131. Умар Хаттоб-асл исми Умар Абу Ҳафз бин Хаттоб бин Нафил бин Қирт бин Рузоҳ бин Удий исми Қаъб бин Лавий ал-Қураши ал-Удвий бўлиб, са

ҳобалардан, ҳалифайи Рошидиннинг иккинчиси; 13 (634—23) 644 (батафсил қаранг: «Қомус ул-аълум», V жилд, 3213-3215-саҳифалар).

132. Увайс Қароний — дастлабки суфийлардан. Муҳаммаднинг яқин замондоши. В. Л. Вяткин, «Самария», 252-саҳифа.

133. Саййид Барақа Мозандаронда вафот этган бўлса ҳам, лекин Андхудда дафн этилган эди. Унинг хоки Самарқандга шу ердан олиб келтирилган (В. Л. Вяткин, «Самария», 252-саҳифа).

134. Ишончли манбаларнинг («Зафарнома», «Матлаъ ус-саъдайн») гувоҳлик беришича, бу юришда қатнашган Темур қўшинининг сони 200 мингдан ортмаган (Аҳмедов, Улуғбек и политическая жизнь», стр. 13).

135. Амир Темур ҳ. 736 йил шаъбон ойининг 17 сида — 1336 йил 3 апрелда туғилиб, ҳ. 807 йил 7 шаъбонда — 1405 йил 18 февралда вафот этган.

136. «Самария» муаллифининг бу ривояти асоссиздир, зеро, Шохрух мирзо Самарқандга отасининг ўлимидан беш йил сўнг Халил мирзо воқеаси муносабати билан келган. Бу воқеани ёзувчи тарихчилар Амир Темур гавдасини бошқа жойга кўчирилишидан гапирмайдилар. Ҳақиқатда шундай воқеа содир бўлганда, замондош ёзувчиларнинг кўзларидан қочмас эди. Лекин дахманнинг юқори қатида қабр суратлари асалани билан баробар, қабрларнинг асли остки қотда қозилган, ҳам кнриш ва ҳам чқиш учун жануб томонидан яширин йўл қўйганким, унинг изи ҳозирда ҳам бор (А).

137. Шохрух мирзо ҳ. 850 й. зулҳижжа ойининг 23-ида-1447 йил 11 мартда (Абдураззоқ Самарқандийнинг айтишича, зулҳижжа ойининг 25-ида — 1447 йил 14 мартда (Райда вафот этиб, Ҳиротда Гавҳаршод оға мадрасаси саҳнига дафн этилган. Ҳижрий 852 (1448) йил декабрь ойида Улуғбек отасининг жасадини Самарқандга олиб келиб, Гўри Амирга кўмдирди. Мирзо Мироншоҳ 810 (1407-1408) йил Қора қўнлилар сулоласидан бўлган Қора Юсуф билан Табриз ёнида бўлган жангда ҳалок бўлган. Пирмуҳаммадсултон эса, Темурнинг тўнғич ўғли Гўйсиддин Жаҳонгирнинг фарзандидир. У 805 й. рамазон ойининг 14-ида — 1403 й. 10 апрелда бобосининг гарбий Эронга қилган юриши вақтида вафот этган. Мирзо Улуғбек эса 853 й. рамазон ойининг 25-ида — 1449 й. 25 октябрда Самарқанд ёнида, Оби Суж деган жойда ўғли Абдуллатифнинг амри билан бир гуруҳ фитначилар томонидан ўлдирилган.

138. Саййид Умар бин Саййид Кулолнинг ўлими 803 (1400) йилдадир. («Ра-шаҳот», 42-43-саҳифалар). Саййид Амир Кулол (ҳ. 772 й. жумади ул-аввал ойида — 1370 й. XI—XII ойларида вафот этган) хожа Баҳоуддин Нақшбандийнинг (ҳ. 718 й. муҳаррам ойида туғилиб, 791 1389 й. вафот этган) пиридир. Саййид Умар эса ўша амир Саййид Кулолнинг тўртинчи ўғли.

139. Имом Жаъфар Содиқ 12 имомнинг олтинчиси бўлиб, Али ибн Абу Толябга мана бундай уланади: Имом Жаъфар Содиқ бин Муҳаммад Боқир бин Зайн ул-Обиддин бин Ҳусайн бин Али бин Абу Толиб. Имом Жаъфар Содиқ ҳ. 83 (702 й.) Мадинада туғилиб, 148 (765 й.) Мадинада вафот этган («Қомус ул-аълум», III жилд, 1820-21-саҳифалар).

140. Бу мадраса (Шердор мадрасаси) Ашгархонийлар сулоласи ҳукмрончилиги замонида (1599—1753) ўтган нуфузли амир Ялангтўшбий тарафидан ҳ. 1028 (1618 й.) бино қилдирилган.

141. Шиалар мазҳабидаги 12 имом (А).

142. Шайх Абу Мансурнинг ўлими 335 (946) да содир бўлган (В. В. Бартольднинг «Туркистон» мажмуасида, 13-саҳифа) (А). (Яна қаранг: В. В. Бартольд, «Туркестан в эпоху монгольского нашествия», тексты, СП б., стр. 50; Несефи, «Кандия», СКСО, вып. VIII, стр. 263).

143. Ушбу асар 695 (1296) йилда бин Садриддин тамонидан битилган (қаранг: В. Л. Вяткин, «Самария», 253-саҳифа).

144. Шу ерда Сатторий таржимасида шайх Абу Мансурнинг маноқиб ва хроматига доир бир байтлик маълумот бор эди, менинг қўлимдаги «Самария» да йўқлигидан ҳамда унча кераклик нарса бўлмаганидан олиб ташланди (А).

145. Абдулҳасан Ашъарий 266 (879 йилда Басрада туғилиб, 830) 941 йилда Бағдодда вафот қилган («Қомус ул-аълوم», 2-жилд, 976-саҳифа).

146. Қавс орасига олинган маълумот менинг қўлимдаги босма «Самария» да йўқ. Сатторий таржима қилган нусха қўлёзма бўлиб, бу маълумотларнинг унда бўлиши эҳтимол. Ҳарҳолда эҳтиёт учун ажратилди (А). Лекин, бу гап «Самария»нинг дастхат нусхаларида бор (қаранг: Самария, УЗФАШИ қўлёзма-си, инв. 412, в. 151).

147. Чортоқ (Чаҳор тоқ) — тўрт томони пештоқлик иморат. Бундай иморат шаҳар ва вилоят четларига қурилиб, унда махсус қўриқчи ҳарбий қисм турган. Ушбу Чортоқ тўғрисида «Қандия»да сўз бор. Лекин ҳозирги чоқда ушбу Чортоқдан ҳеч бир нишона йўқ (С).

148. Шайх Абубакр Варроқ — III/VIII асрда ўтган термизлик шайх, мутасаввиф олим. У кўпинча Балхда истиқомат қилган. У ислом динидан бошқа, христиан ва яҳудийнинг дин ва эътиқодларини ҳам яхши билган: уларнинг тилидаги мавжуд китобларни ўқиган. Узи ҳам бир талай асарлар ёзган. IV/IX аср бошларида вафот этган («Баҳр ул-асрор», в. 247 а).

149. Имом Хусайн — Али бин Аби Толибнинг иккинчи ўғли; ҳ. 6 (627) й. туғилиб Қарбало даштида ҳ. 61 й. муҳаррам ойининг 10-ида — 680 й. 11 октябрда ўлдирилган (Қомус ул-аълум», III жилд, 1953-54-саҳифа).

150. Мана шу бир ярим-икки бетлик маълумот менинг қўлимдаги «Самария»да йўқ, лекин кейинги сўзлар асли «Самария»да борлигига далолат қилдири (А). Дарҳақиқат бу маълумотлар «Самария»нинг УЗФАШИ қўлёзмаси; инв. 412, в. 151 да бор.

151. Носириддин Лоҳурий Ҳанафий тарафидан XVIII асрда ёзилган асар.

152. Имом Абу Ҳанифа — асл исми Нуъмон бин Собит бўлиб, ҳ. 80 (699) й. Куфад турилган; ҳ. 150 (767) й. Аббосий халифаларидан Абу Жаъфар Мансур тамонидан зиндонда қийноқлаб ўлдирилган (батафсил қаранг: «Қомус ул-аълум», 1 жилд, 711-саҳифа).

153. «Ҳидоя» (бошқа номлари: «Ал-ҳидоя фи шарҳ ал-бидоя», «Ал-Ҳидоя фи-л фуруъ») мусулмон қонунчилигига оид муҳим ва қимматли асар. Европо халқлари тилларига, хусусан инглиз тилига ва ундан қисқартирилиб рус тилига ҳам таржима қилинган. Инглизчадан рус тилига қилинган таржима 4 жилд бўлиб, Н. И. Гродеков таҳрири остида 1893 й. Тошкентда чоп қилинган.

154. Қўштирноқ орасидаги маълумот менинг қўлимдаги «Самария»да йўқ. Сатторий таржимасида Бурҳонуддиннинг устозлари силсиласи тўғрисида ҳам бирмунча маълумот бор эди. Фақат биринчи навбатда 593 йилда ўлган Бурҳонуддинни 357 да вафот қилган Нажмиддин Умар Насафийга воситасиз шогирд кўрсатилганидан бошқаларга ҳам эътиمود йўқолиб нақли лозим кўринмади (А).

155. «Тазкирайи Давлатшоҳда Сўзаний вафоти 569 (1173) деб кўрсатилган (А). Давлатшоҳ тазкирасида (XV асрнинг иккинчи ярми) Ҳаким Сўзаний (асл исми Шамсуддин) ҳақида мана буларни ўқиймиз: «[Асли] самарқандлик. Хушгаб ва зариф суҳан одам эди. Ёшлигида таҳсил қилган, ammo таъби ҳазилга жуда мойил эди. (У таҳсил қилган) мадраса уламолари иттифоқлашиб, ҳамхоналаридан бирини Сўзанийни ҳажв қилишга кўндирдилар. У киши Сўзанийга нозик ҳажвлар айтган ва Сўзаний у билан баҳслашган. У ҳажвларни ушбу китобда келтириш муносиб эмасдир... Ҳаким Сўзанийнинг вафоти Самарқандда беш юз олтмиш тўққизинчи йили содир бўлган» (Б. Аҳмедов, «Давлатшоҳ Самарқандий», Тошкент, 1967, 22-саҳифа).

156. Шайх Нажмиддин Кубаро (асл исми: Аҳмад бин Умар ал-Хивақий) Хоразмдан бўлиб, Кубравия тариқатининг асосчиси. Бағдод ва Искандарияда таҳсил кўрган. Чингизхон фитнасида 618 (1221)да Хоразмда ўз хонақоҳи ичида шаҳид бўлган. «Қомус ул-аълум»да (6-жилд, 4568-саҳифа) «Самария» ривоятининг тескарисига, Исмоил шайх Нажмиддин Кубаронинг муршид ва пирлари қаторида саналган.

157. «Рашаҳот»да самарқандлик Дарвиш Аҳмад деганинг зикри бор. Унинг

иршод хатида 821 (1414) тарихи ёзилган. Бу Дарвишхон ундан бошқа бўлса керак (А).

158. Дари Занжир Самарқанднинг энг катта маҳаллаларидан бўлиб, унинг атрофи ўроқлик бўлган. У ерда Темур даврида номигагина хон кўтарилган чингизийлардан Суюрғатмишхон ва Султон Маҳмудхонлар ўз оиласи, яқинлари ва мулозимлари билан истиқомат қилган.

159. Абуллайс Самарқандийнинг асл исми Имом ул-хуро Наср бин Муҳаммад бўлиб, 373 (983) й. вафот этган. Машҳур фақиҳ ва тафсир олими. Унинг тўрт жилдик зўр тафсир китоби бор. Фиқҳга оид «Ан-Навозил» ва «Ҳазоний ул-фиқҳ» ва тасаввуфга оид бошқа бирмунча асарлари бор («Қомус ул-аълوم», 1-жилд, 756-саҳифа).

160. Саййид Роқим тарихида иккита хоразмийнинг зикри бор: бири Ҳусайн бўлиб, ʼулими 839 (1435) да, иккинчиси Ҳасан бўлиб, вафоти 958 (1454) да, [деб] кўрсатилган. Булардан бошқа «Самарат ул-машойиқ» номли китобда Маҳдуми Хоразмий деган бир шайхнинг Самарқандда хонақоҳ тутгани, такрор ўз юрти Хоразмга, ундан сўнг ҳажга боргани ва йўлда вафот этгани ҳақида маълумот кўриб эдим. Маҳдуми Хоразмий хонақоҳнинг эгаси мана шу учинчи Ҳусайн Маҳдум бўлса керак. Фақат унинг вафот тарихи эсимда қолмабди. Ҳарҳолда ўнинчи аср ҳижрийнинг иккинчи ярмида қайд қилинганлиги эсимда (А).

161. Ҳол — илми тасаввуф; Қол эса исботлаш мумкин бўлган яъни дунёвий илм.

162. Менинг қўлимдаги «Самария» ҳошиясида қўлёзма билан «Шақиқий Балхий 9 рамазон 174 (790) да Ҳорун ар-Рашид замонида вафот қилган, қабри Хатлон (Кўлоб) вилоятидадир» деб ёзилган. «Қомус ул-аълум» ривоятчи, у 153 (770) да вафот қилган (Ж. 4, 2863-саҳифа).

163. Маҳдуми Аъзам — XVI асрда ўтган йиринчи тасаввуф олими 949 (1542) й. вафот этган; асл исми Аҳмад бин Жалолуддин Косонийдир.

164. Қўштирноқ орасига олинган ушбу ҳикоят менинг қўлимдаги «Самария» да йўқ (А). Мазкур ҳикоят «Самария»нинг қўлёзма нусхаларида бор (Самария, ЭФФШИ қўлёзмаси, инв. 412, в. 139 а).

165. Самарқанд авоми ушбу мазорни Жонмард қассоб мазори дейди, гўёки бу киши Шердор мадрасасининг иморати вақтида ишчи ва усталарга текин гўшт берган эмиш. Ушбу лизматининг мукофоти учун ушбу мадраса саҳнига кўмилган эмиш (А).

166. Хожа Аҳмад Яссавий — мутасаввуф шоир; атоқли ва машҳур шайх; Яссавий сулукининг асосчиси. 562 (1166) й. вафот этган.

167. «Мухтасари виқоя» — мусулмон қонунчилигига оид Бурҳониддин Марғинонийнинг «Ҳидоя» асарининг мухтасари бўлиб, Садр қонуншунос Убайдулло бин Масъуд ал-Маҳбубий (747 (1346) йили вафот этган) тамонидан ёзилган. Бу асарга ёзилган шарҳлар кўп. Шулардан бири шайхулислом Абулмакоримнинг «Шарҳи мухтасари виқоя» асари бўлиб, унинг 907 (1501) й. муаллиф ўз қўли билан кўчирган бир нусхаси Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида сақланмоқда (инв. 2184 (1)).

168. Бу ҳикоятнинг пайдо бўлиши жусусида Абу Тоҳирхожа ривоятида бир сз хатолик бўлса керак. Зеро Шайбонийхоннинг Самарқанд урушлари ва шайхулислом Абулмакорим билан ораларида бўлган можаролар манбаъида «фатво» масаласида ҳеч гап йўқ. Бу воқеалар тасвирлаб ёзган ва Шайбонийхоннинг маддоҳи бўлган «Шайбонийнома» муаллифи Муҳаммад Солиҳ Абулмакоримнинг ўлдирилиши воқеасини очиқ қилиб ёзмаса ҳам, унинг ўлдирилиши учун фатво воқеаларини ясаб каби баҳоналарга эҳтиёж тушмайтурган таъбирот ва сўзлар унинг (Абулмакоримнинг) ҳақида қўлайдир. «Шайбонийнома» ривоятчи, Шайбонийхон Самарқандни биринчи марта олиб, Султонали ва унинг яқин кишиларини ўлдирганида, Абулмакорим афв этилган. Лекин яна Абулмакорим хиёнат қилиб, Бобур миззони Самарқандга чақирган. Ўз ҳимояти ва ташвиқи билан

Самарқанд шаҳрини Шайбонийга қарши олти ой қамалда сақлаган. Мана шундай сиёсий жиноят қилган бир одамни ўлдириш учун Шайбонийдек жаҳонгирлик савдосига тушган бир Чингиз авлоди баҳоналар ахтариб юрмаса керак. Вомбери «Бухоро тарихи»да шайхулисломнинг ўлдирилиши воқеасини ёзганда, фатво тўғрисида ҳеч бир нарса сўйламайди. Фақат шайхулислом Абулмакорим билан Хожа Яҳёни бир киши санаб («Бухоро тарихи», 2-жилд, 57-саҳифадаги 2-сонли ҳошия) катта хато қилган. Ҳақиқатда эса, Абулмакорим Самарқандда 400 йилдан бери шайхулисломлик мансабида туриб келган бир хонадоннинг у вақтдаги шайхулисломни эди. Хожа Яҳё бўлса Султон Абу Саъид мирзо тамонидан Тошкентдан Самарқандга кўчиртириб келтирилган хожа Убайдулло Арорнинг иккинчи ўғли эди. Хожа Яҳё Шайбоний тамонидан Самарқандни биринчи олиқишида моллари мусодара қилиниб, ўзига бўйласи билан Хуросонга кўчишга рухсат этилди. Фақат йўлга чиққандан кейин, орқасидан 300 нафарча қозоқ, ўзбек тушиб Самарқанд билан Кармина орасида, Самарқанддан 9 тошлиқ йўлда Готканд жирибига қарашлиқ бир қишлоқда тутиб Муҳаммад Закарийё ва хожа Абдулбоқий отлиқ икки ўғли ҳ. 906 нинг 15 муҳаррамидида (1500 йил 13 августда) ўлдирилганлигини «Шайбонийнома» муаллифи ҳам иқдор қилади ва хожа Яҳёнинг ўлдирилиши воқеасини ёзгандан кейин Абулмакорим тўғрисида бу байтни айтган:

«Қолди бир хожаки даври айём,
Қилиб эрди они шайхулислом.
Абулмакорим отию атвори,
Нописандидаю нохуш бори...»

Бу тафсилотдан кейин Вомбегнинг хатоси исбот ва тасҳиҳ қилинган бўлса керак (А). (Шайбонийхон эса 916 (1510) й. Сафавия сулоласидан бўлган Эрон шоҳи Исмоил (1502—1524) билан Марвга яқин Маҳмудобод қишлоғида бўлган жангда ҳалок бўлган).

169. Таржиманинг матнида ҳам, менинг қўлимдаги «Самария»да ҳам бу сўз «Охирий» суратида ёзилган. Лекин таржиманинг ҳошиясида ҳеч бир сабаб ёки манба кўрсатилмасдан, таржимон томонидан «Ахий» қайд қилингандир (А). «Самария»нинг бошқа бир қўлёзмасида (инв. № 412) ҳам Ахий ёзилган (в. 140 а).

170. Ушбу ерда ҳам «масжид ва мадрасалар» бобида, масжид зикрида «Балхий» сўзи таржимон томонидан сабаб ва манба кўрсатмасдан «Бағдодий» суратида ёзилган ва «Балхий» сўзи қўштирноқ орасида савол ишорати билан ёзилган. Бу мазор билан у масжид эгаси хожа Абулфазл эканлиги аниқдир. Агар «Самария» муаллифи ёки котиб саҳв қилса, икки жойда бирдек саҳв қилмас эди. Модомики таржимон ўз тасҳеҳи учун манба ва далил кўрсатмайди, асл нусха эътиборга олинади. Эҳтимол, Бартольднинг «Туркистон» мажмуасида «Китоб ул-ансоб»дан олинган парчадаги «Бемусалли ас-саъидин Бағдодий» (66-саҳифа) сўзи таржимонни ушбу тасҳеҳга жасорат қилдиргандир. Ҳарҳолда Абу Тоҳирхожа ўз бобоси бўлган бир кишининг исбатида хато қилмаса керак (А).

171. Қози шал номи билан машҳур бўлган Абдулхайхоннинг вафоти 1248 (1827)дадир (С).

172. Қози Абусаъидхожа 1265 (1848) да ўлди (С).

173. «Самария» муаллифи Абу Тоҳирхожа 1291 (1874) да вафот қилди (А).

174. Саййид Роқим китобида Амир Темур ўлими муносабати билан мавлово Муҳаммад Зоҳид деганининг ушбу рубойиси бор:

Теури кўрагон зи нахли шоҳий бардод,
Дар охири умр жон ба чашми тар дод,
«Зоҳид» пан таърихи вафоташ омад,
Бигирифт сару пои қазоро сар дод.

Мавлоно Зоҳид Афкор ўша мавлоно Муҳаммад Зоҳид эмасмикин? (А).

175. Охунд азизон — маноқиблари ҳақида «Ламаҳот»да маълумот бор. Бироқ туғилгани ҳамда вафоти борасида ҳеч бир далил йўқ. Аммо Абдуллаҳон бин Исқандархон даврида ҳаёт эканлиги айtilган. Шунга кўра, XVI аср охири ва XVII аср бошларида яшагани тахмин қилинади («Ламаҳот», 85-87-саҳифалар).

176. Ушбу маълумот менинг қўлимдаги «Самария»да бўлмаганидан қўштирноқ орасига олинди (А). Лекин бу маълумот Н. И. Веселовский чоп этдирган «Самария»да ҳам (40-саҳифа), асарнинг қўлёзмаларида ҳам (ЎзФАШИ қўлёзмаси, инв. № 412, в 141 б, 142 а) бор.

177. Кейинги вақтларда Хожа Аҳрор мадрасасида қўйилганидан бўлса керак, ушбу «Қуръон» турк султонларининг бири томонидан Хожа Аҳрорга ҳадя қилинган, деб машҳурдир. Лекин Хожа Аҳрор таржимайи ҳоли муфассал ёзилган «Рашаҳот» китобида бу гап йўқ. Шунинг учун «Самария»нинг ривояти тўғри бўлиб, амир Темур уни Анқарадан ёки Шомдан келтирган бўлса керак (А).

178. Халифа Усмон «Қуръон»и чор Россияси қўшини Самарқандни олгандан кейин, Ленинградга кўчирилган эди. Октябрь инқилобидан сўнг совет ҳукумати уни татарларга берган ва улар Уфага келтириб диния назоратига топширган эдилар. Туркистон халқининг тилаги бўйича асл эгаси бўлган ўзбекларга бериш муносиб кўринди. Шундай бўлиб, 1923 йилда махсус ҳайъат қўл остида Тошкентга келтириб топширилди (А). (Ҳозирги вақтда ушбу «Қуръон» Ўзбекистон ССР тарих музейида сақланмоқда).

179. Юқоридаги маълумот менинг қўлимдаги «Самария»да йўқ. Лекин сўзининг келишига кўра, Абу Тоҳирхожанинг ўзидан чиққанлиги аниқдир. Қўриладирким, таржимон қўлида, асарнинг босма нусхадан муфассалроқ нусхаси ҳам бор экан (А). Ушбу маълумот «Самария» қўлёзмаларида (ЎзФАШИ қўлёзмаси, инв. № 412, в. 142 б) бор.

180. «Самария»нинг қўлёзмаларида «Сомит» ёзилган (ЎзФАШИ қўлёзмаси, инв. № 412, в. 143 а).

181. Мавлоно Лутфулло Чустий — XVI асрда ўтган. Нақшбандия тариқатининг кўзга кўринган намоёндаларидан бўлиб, 979 (1571) йили вафот этган.

182. «Ғиёс ул-луғат»да «ғунжора» эмас «ғанжор», яъни гул тусли маъносида бўлган «гулгуна» сўзи билан тасвир қилинган. Бухоро шаҳрида «ғунжор» аталадиган бир маҳалла борким, «Бухоро тарихининг муаллифи, 412 (1021) да вафот қилган Абу Абдуллоҳ Муҳаммад бин Абубакр Аҳмад бин Муҳаммад бин Сулаймон бин Комил Бухорий Варроқий Ғунжордир. «Китоб ул-ансоб»да Самарқанд қишлоқлари орасида «Ғунжир» деган бир қишлоқ кўрилди. «Ғунжора» шундан ўзгартирилган бўлсамикан? (А).

183. Форслар тамонидан забони гунжишк ва араблар тамонидан «лисон ул-афсус» аталган чумчуқ тили мевасининг шакли ҳам чумчуқ тилига жуда ўхшаш. Бу мева эски тиб усулида мўтабар даволардан бўлиб, бир кўп дорулар шунинг қўшилиши билан ясалади (А).

184. Хожа Аҳрор 806 (1403) йилда туғилиб, 895 (1489) йилда ўлган.

185. Хожа Аҳрорнинг туғилиб ўсган жойи Тошкент шаҳри, Абу Бакр Қарфол мазорининг яқинида бўлиб, ота-бобосининг ёшлик ва экинзорлари Тошкент тоғларининг этагида бўлган Боғистон қишлоғида экан (А).

186. Хожа Баҳовуддин 73 яшарликда душанба кечаси, 3-раби ул-аввал (6 феврал) 791 (1389) йилда вафот қилди. Бухоро шаҳрининг кунчиқарида, 8 чақиримлик йўлда ўз уни бўлган Қасри Орифон маҳалласида кўмилди (С).

187. Хожа Аловуддиннинг исми Муҳаммад бин Муҳаммад ал-Бухорий бўлиб, асли Хоразмдан эди. Чоршанба кечаси, 20-ражаб (17 март) да 802 (1400) йилда вафот қилди (А).

188. Вомбери янглиш ўлароқ ўз китобида («Бухоро тарихи», 2-жилд, 41-саҳифа) «Тўҳфат ул-аҳрор»ни Хожа Аҳрор асари деб кўрсатган (А).

189. Мавлоно Муҳаммад қози самарқандлик бўлиб, уламодан ва хожа Аҳрорнинг ихлослик муридларидандир. Улими 921 (1515) йилдадир.

190. Ас-Сафийнинг исми Фахруддин Али бўлиб, туғилган жойи Сабзавор, ўсган шаҳри Ҳирот ва мавлоно Ҳусайн Воизнинг ўғлидир. «Рашаҳот»ни ҳижрий 909 (1503) йилда ёзиб битказган. Аммо мавлоно Ҳусайн Воизнинг тахаллуси Кошифийдир. Ёзган китоблари: 1) «Жавоҳир ут-тафсир» форсий, 899 (1493) йилда; 2) «Рарзат ушшухадо»; 3) «Анвори Суҳайлий» 905 (1499) йилда; 4) «Ахлоқи мўхсиний» 900 (1499) йилда; 5) «Маҳзун ул-нишо» ва бошқалар. Улими раби ул-аввал (август) ойининг охирида, 909 (1503) йилда (А).

191. Камонгарон ёй ясовчилар маъносида бўлиб, эски замонларда ушбу қишлоқда ёй ясагучилар ўрнашганлари сабабидан шу ном билан аталган. Вомберининг «Бухоро тарихи» таржимасида (2-жилд, 41-саҳифа) хато ўлароқ «Қумогирон» суратида ёзилган (А).

192. Бу машҳур шоир бухоролик хожа Исмадан бошқа. Бухоролик хожа Исмадининг вафоти 880 (1475) йилда эди (А).

193. VIII—XI асри ҳижрийда Урта Осиё воқеаларининг забти учун тарихчиларнинг мўътабар манбаларидан бўлган «Саййид Роқим» китобининг муаллифи бўлган ушбу Мир Саййид Шариф Роқимнинг вафот тарихи эссизки бизга очиқ маълум эмас. Бояги бобоси Исмомуддиннинг ўлими тарихини ўзи 1053 (1643) йилда забт этган ҳам ўз тарих китобининг охирида бир форсийча байт билан 1113 (1701) йилда ёзиб битказганини аниглади. Мана шулардан XII аср ҳижрий бошларигача яшаганлиги маълум бўлади (А).

194. Ҳожи Мўйиннинг «Маориф ва ўқитувчи» журналида (11-12-сон, 62-68 саҳифалар) сурштириб ёзганига кўра, Мир Абдулхай 1199 (1784) да Самарқандда қози бўлиб, 1216 (1780) да амир бўлган Амир Ҳайдар даврида бекор қилинган. Унинг қозилик даври 40 йилга етмаган эди.

195. «Қол» деб тил билан англатиб бўладиган илмларга, «қол» деб бир турли сирлар ва ички ҳолларга муносабатлик илмларга айтилади. Тасаввуф ва шайхлик илмлари «қол» жумласидан бўлиб, қолама билимлар «қол»дир (А).

196. Қози Абу Саъиднинг ўлими 1265 (1848)дадир (А).

197. Шайх Абу Саъид обреш «Шайх Абу Саъиди шайхон» деб донг чиқарган эди. Улими 899 (1408) дадир. «Рашаҳот»дан (213-214-саҳифалар) (А).

198. Бу ерда китоблардан хато содир бўлса керак, зеро юқорида, хожа Абди берун зикрида, уни Абу Тоҳирхожанинг ўзи Усмоннинг ўғли эмас, авлодларидан деб ривоят қилган эди. Халифа Усмоннинг хожа Абди отлиқ ўғли борлиги ҳам сира эшитилмаган (А).

199. Бу ерда Сатторий хато қилиб Муҳаммад Яъқуб ўрнида «Хожа Абди дарун» ёзган. Биз уни асл нусхага солиштириб тузатдик (А).

200. Ишратхона ҳақида батафсил қаранг: Сб. «Мавзолей Ишратхона».

201. Абдуллоҳон Шайбонийларнинг катта бобоси бўлган Абулхайрхона уч востга билан етишади. Туғилиши 940 (1533) да бўлиб, 22 ёшида сийсат ва уруш майдонида кўрина бошлайди 991 (1583)гача отаси Искандархон ҳукумат суриб, у ўлгач мустақил бўлди. 1006 (1599)да 2 ражаб (30 январь)да ўлди (А).

202. Мавлоно Содиқнинг ўлими тарихи «Самария»нинг аслида ҳам, Сатторий таржимасида ҳам шундай ёзилган. Ҳолбуки 1006 шаклида қўйилган рақам билан «Фахридин» моддасидан чиқадирган 944 санаги бир-бировига тўғри келмайди. Саййид Роқим тарихида икки жойда мавлоно Содиқ оти Ҳалвойи қақаб билан зикр қилинган. Биринчисида 947 ўлган хожаги деб вафот тарихи ёзиш муносабати билан бўлиб, иккинчисида ўзини 994 да ҳаж сафаридан қайтиши воқеаси учун ёзган тарихи муносабаги биландир. Вомбери «Бухоро тарихи»да (2-жилд, 126-саҳифа) самарқандлик мавлоно Содиқ тўғрисида гап очиб, унинг икки марта ҳажга борганини, узоқ умр кўриб охири Кобилда, Ҳакимшоҳ ҳузуринида туриб 1006 (1598) ўлганини қайд этиб ўтади. У ҳолда унинг мазори Самарқандда эмас, Кобилда бўлса керак (А).

203. Абдулқодир Жилоий — асл исми Муҳиддин Абу Муҳаммад бин Аби Солиҳ бин Жангидўст бўлиб, Қодирия тариқатининг асосчиси; Эроннинг Қайлон қишлоғида 941 (1098) й. туғилиб, 561 (1166) йили Бағдодда вафот этган. Бағ-

дод ёнидаги Жил қишлоғида истиқомат қилгани учун Жилоний тахаллуси билан машҳурдир (батафсил қаранг: «Қомус ул-аълوم», IV-жилд, 3087-88-саҳифалар).

204. «Самария»нинг асл нусхасида ҳам, Сатторий таржимасида ҳам рақам билан кўрсатилган тарих «хатми ақтоб» моддаси бўлиб, 1153 дир. Ҳожи Бобо Сафонинг ҳозирда тирик бўлган аълоди Ҳожи Абдулҳайдан қилган таҳқиқотиغا кўра, 1153 моддаси тўғри ва рақам билан ёзилган 1053 хато бўлиб чиқди (А). Фикримизча, юқоридаги рақам (1053) котибнинг хатоси бўлиши керак, чунки сал қуйроқда тарих моддаси («хатми ақтоб») ҳам бор.

205. Н. И. Веселовский нашрига Саййид Умар мазори ҳақидаги маълумот кирмай қолган.

206. В. Л. Вяткиннинг айтишича, мазкур мазор XIX асрнинг охирида ҳам машҳур зиёратгоҳлардан бўлган, хожа Исҳоқнинг жасади эса мумиёга айланиб қолган («Самария», 258-саҳифа).

207. «Қомус ул-аълум»да Дорамий моддасида (3-жилд, 2086-саҳифа) «Абу Муҳаммад Абдуллоҳ бин Абдурахмон самарқандлик бўлиб, ҳадис имомларидандир: 181 (797) йилда Самарқандда туғилган ва 255 (868) да ўлган; «Муенади Дорамий» отлиқ машҳур бир мўтабар асари бор» дейилган (А).

208. Қаранг: «Ламаҳот», 10-саҳифа.

209. Бу ерда хожа Абулбақо бин хожа Баҳовуддин тарафидан ҳ. 1026 (1617) йил ёзилган «Жомеъ ул-мақомот» асари хусусида сўз боради.

210. «Қуръон», 89 ва 27-сурага ишорат.

211. «Қуръон», «Сура-ал-бақарати...», 156-оят.

212. «Қутби олам рафт вой» — «Олам қутби кетди» маъносида.

213. Саййид Қоқимнинг ривоятга кўра, хожа Ҳошим Хожага Қосонийнинг ўғли бўлмай, набирасидир. Хожа Ҳошим 1044 (1634) да ўлди (А).

214. Алфи соний — Нақшбандия, Қодирия, Чистия ва Сухравардия тариқатларидан иршод олган ва шу тўрт тариқатни бир-бири билан келиштириб қўйиш, ёки уларнинг маълум томонларини олиб бошқа бир тариқатни, яъни алфи соний тариқатини тузишга ҳаракат қилган Шайх Аҳмадга (971, 1564-1035, 1625) берилган нисбат. Лекин у бунга эришолмади ва фақат Нақшбандия тариқатига баъзи бир ўзгаришлар киритишга муваффақ бўлди халос. (В. Л. Вяткин), «Самария», 259-саҳифа).

215. Қосим шайх азизон карминалик бўлиб, машҳур Абдуллоҳоннинг пиридир. Улими 989 (1581)да эди (А).

216. Ризо Қозийнинг «Кутуби ситта» ва муаллифлар» номли асарида Имом Бухорий тўғрисида ушбу маълумотлар бор: Имом Бухорийнинг оти Муҳаммад бўлиб, куняси Абу Абдуллоҳдир. Отаси Исмоил бин Иброҳим бин Буғира бин Бардозия ал-Жаъфий ал-Бухорийдир. Бардозия форс элидан ва форс мазҳабнда бўлиб, унинг ўғли Муғира «Алияма он ул-жаъфий» деб машҳур бўлган бир киши қўлида исломни қабул қилган ва шу муносабат билан имом Бухорий «Ал-Жаъфий» деб нисбатланди. Имом Бухорий 194 (809) йилда шавво айида Бухорода дунёга келиб, еш ҳолида отасидан етим қолди ва онаси тарбиясида ўсди. Ҳижрий 210 йили отаси ва онаси билан Маккага сафар қилди. Ҳадис илмида камолотга етишиб, ислом дунёсини саёхат қилгандан кейин, ўз ватани бўлган Бухорога қайтди. Нишопурдан чиқиб Бухорога қайтганида, Хурросон амири Халид бин Аҳмад ўз ўғилларига дарс бердирмак мақсади билан имом Бухорийни чақирди. Бухорий эса илми ёлғиз амир болаларига эмас, балки кўнга тарқатиш ниятида бўлганини сабаб кўрсатиб, амрининг илтимосини рад этди. Шунинг учун амир Халид Бухородаги уламодан ёрдам тилаб оларни Бухорийга қарши қўзғатди. Бухоро уламосидан Бухорийга туҳмат мазҳабига таъна этганлар ёрдами билан имомни Самарқанд ёнида бўлган Хатанак қишлоғига сургун қилдилар. Бухорий бу ерда Абу Мансур Ғолиб бин Жамбранл Хартанагний уйига қўниб оз кундан сўнг, рамазон 256 (869) йили охири кечада ўлди. Ҳайит кунини пешин намозидан кейин кўмилди (А).

217. Ризо қозининг «Қутуби ситта»сида ёзилганига кўра, «Саҳиҳи Бухорий»да такрорлангани билан саналганда 9082 адад, муқаррарлари туширилганда 2602 адад ҳадис бор. «Қутуби ситта» да «Жомеъ ус-саҳиҳ» («Саҳиҳи Бухорий»)дан бошқа имом Бухорий асарлари сирасига ушбулар кўрсатилган:

1. «Ал-адаб ул-муфрат»; 2. Асомий ус-саҳоба; 3. «Баде ул-маҳлуқот»; 4. «Тарих ус-суқот вазуафо мин равоат ул-ҳадис»; 5. «Тарихи Бухоро»; 7. «Ас-салосиёт»; 8. «Ал-жомеъ ус-сағир»; 9. «Ал-жомеъ ул-кабир»; 10. «Халқи афлодиобод»; 11. «Ал-фавойид»; 12. «Ал-қироати халаф ул-имом»; 13. «Ал-камий»; 14. «Ал-виждон»; 15. «Алҳиба»; 16. «Ал-маснад ул-кабир»; 18. «Ат-тарих ул-авсат»; 19. «Ат-тарих ус-сағир»; 20. «Ат-тасвир ул-кабир»; 21. «Ал-ашруба»; 22. «Ал-мабсут» ва бошқалар. «Саҳиҳи Бухорий» «Қуръон»дан кейин ислом динининг «ибодат» ва муомалот» (ҳуқуқ) масалаларида туб саналади (А).

218. 1043 йил ҳосил бўлади, қўлёзмада хато бўлса керак.

219. Бу ерда тарих моддаси «ғавс», яъни 1506 рақами бўлиб, ундан адади 500 чиқарилса, 1006 қолади. Ушанда тарих тўғри чиқади.

220. «Бирафт қутбу» деб қўшиб ўқилса 939 йил чиқади.

ИЗОҲ ТУЗИШДА ФОЙДАЛАНИЛГАН МУҲИМ АДАБИЁТЛАР РУЙХАТИ

СВР АН УзССР, «Собрание восточных рукописей АН УзССР», Т., IV, 1957.
СКСО — «Справочная Книжка Самаркандской области», 1898, вып. VI, Самарканд, 1899; вып. VIII, 1906.

Ҳофиз Таниш Бухорий. «Абдуллонома», УзФАШИ қўлёзмаси, инв. № 2207.
Абу Тоҳирхожа, «Самария» — Абдулмўъмин Сатторий таржимаси, УзФАШИ қўлёзмаси, инв. № 600.

Абу-л-Ғазӣ Баходурхан, «Шаджараи тюрк ва моғул — русск. перев. и предисловие Г. С. Саблукова, Казань, 1906. «Бадое ал-вақое», Москва, 1961.

«Баҳр ул-асрор» УзФАШИ, қўлёзмаси, № 2372.

Заҳриддин Муҳаммад Бобур, «Бобурнома», Тошкент, 1948.

Муҳаммад Ҳусайн, «Бурҳони қотев», — УзФАШИ қўлёзмаси, инв. № 2121.

В. Л. Вяткин, «Самария. Описание древностей и мусульманских святынь Самарканд». Перевод В. Л. Вяткина.

Еқут Муъжам, «Ал-Гулдон», т. I—VI. Лейпциг, 1866—1873.

Шарафуддин Али Яздий, «Зафарнома», — УзФАШИ қўлёзмаси, инв. № 4262.

Ризо Қозий, «Қутуби ситта», Оренбург, 1910.

«Ламаҳот», УзФАШИ қўлёзмаси, инв. № 3590.

Абу Исҳоқ Иброҳим Истаҳрий, «Масолик ул-мамолик», УзФАШИ қўлёзмаси, инв. № 108.

Мухтасар ул-вақоъ, УзФАШИ қўлёзмаси, № 2184.

Муҳаммад Салих, «Шейбани-наме». Джагатайский текст. Посмертное издание П. М. Мелиоранского. Под наблюдением и с предисловием А. Н. Самойловича, СПб., 1908 (Издание ф-та восточных языков им. С.; — Петербургского ун-та, № 27).

Алишер Навоий, «Сабъаи сайёра», Тошкент, 1948.

Алишер Навоий, «Мажолис ун-нафоис» Тошкент, 1330/1912.

Несефи, «Кандия», пер. В. Л. Вяткина, СКСО, вып. VIII, 1906.

Ҳусайн ибн Али Воиз Ал-Кошифий, «Рашахот», — 1897.

Сайид Роқим «Торихи-Роқимий», УзФАШИ қўлёзмаси, № 7711.

Аҳмад Дониш, «Рисолаи ё мухтасар аз тарихи салтанати хонадони манғития», Сталинобод, 1960.

Абу Тоҳирхожа, «Самария», УзФАШИ қўлёзмаси, инв. № 412.

Қози мулла Жумъақули Ургутий Самарқандий, «Тарихи Хамулий». УзФАШИ қўлёзмаси, инв. 37/VI.

Абу Жаъфар Муҳаммад бин Жарири Зайди Табарий, «Тарихи Табарий», УзФАШИ қўлёзмаси, инв. № 1602.

Охун Мулло Мир Вафо Карминаги, «Тухфаи хоний», УзФАШИ қўлёзмаси, инв. № 4263.

«Шейбаниада» — «История монголо-тюрков ва джагатайской диалекте», С перев. на русск. яз., прим. и прил. И. Березина, Казань, 1849.

Шереф ад-дин Йезди, Пети де ла Круа таржимаси.

Шамсиддин Сомий, «Қомуси туркий». 1316—1318/1898—1900.

1898.

Шамсиддин Сомий, «Қомуси туркий», 1316—1318/1898—1900.

Муҳаммад Ғиёсиддин бин Жалолиддин бин Шарафиддин, «Ғиёс ул-луғат» Лоҳур, 1910 йил.

Хондамир, «Ҳабиб ус-сийяр», т. IV. Техрон, 1333/1954.

- Амин Аҳмад Розий, «Ҳафт Иқлим», УзФАШИ қўлёмаси, инв. № 4392.
- Б. А. Аҳмедов, «Государство кочевых узбеков», Москва, 1965.
- Б. А. Аҳмедов, «Улугбек и политическая жизнь Мавераннахра первой половины XV», сб. «Из истории эпохи Улугбека», Ташкент, 1965.
- Б. Аҳмедов, «Давлатшоҳ Самарқандий», Тошкент, 1967.
- В. В. Бартольд «История культурной жизни Туркестана», Соч. т. II, ч. I, Москва, 1963.
- В. В. Бартольд, «Туркестан в эпоху монгольского нашествия», Соч. т. I, М., 1963.
- Броккельман, «Араб адабиёти тарихи (немис тилида), Берлин, 1898.
- А. Вомбери, «Бухоро тарихи», Фотиҳ Қаримий таржимаси, Москва, 1924.
- «Мавзолей Ишратхона», под ред. М. Е. Массона, Тошкент, 1948.
- «Маориф ва ўқитувчи», журнал, Тошкент, 1926, № 11-12.
- Н. Д. Миклухо-Маклай, «Описание таджикских и персидских рукописей Института востоковедения», I. СВР АН УзССР, т. I, Ташкент, 1952.
- Чехович, «Документы к истории аграрных отношений в Бухарском ханстве XVII—XIX вв.», Ташкент, 1954.